

Kiezen voor persoonsvorming

ANITA BRUIN-RAVEN
HARTGER WASSINK & COK BAKKER

Kiezen voor persoonsvorming

Identiteitsontwikkeling van leerling en school

PHRONESE

Uitgave op initiatief van Stichting Lucas Onderwijs,
Den Haag en het lectoraat Normatieve Professionalisering
van de Hogeschool Utrecht, met ondersteuning van
stichting NIVOZ, Driebergen.

© 2016 Uitgeverij Phronese

ISBN 978 94 9012 019 1

Omslag ontwerp: Mijke Wondergem, Baarn

Binnenwerk: Peter Tychon, Wijchen

Tekstredactie: Eelke Warrink, Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding	7
Persoonsvorming als een vak	13
De betekenis van persoonsvorming in het onderwijs	27
Persoonsvorming in de praktijk	49
Leerlingen over persoonsvorming	57
Over de auteurs	75
Noten	77

Ik groei en ik groei

Je hebt je eigen verhaal in je hand.
Jij bepaalt de band
tussen mensen.

Ik groei en ik groei
langer dan je dacht.

Ik groei en ik groei
meer dan normaal.

Met een blinddoek zie je niks.
Jouw verhaal is een open boek.

Een leerling uit klas 1 van het Edith Stein College

Inleiding

Iedere leraar, schoolleider of schoolbestuurder weet waarom hij¹ er ooit voor koos om in het onderwijs te gaan werken. Weinigen onder hen zullen het nut van een duidelijk omschreven missie van hun school voor hun leerlingen in twijfel trekken. Maar of zo'n missie ook leeft onder de leraren en leerlingen, is een ander verhaal. Schoolleiders weten dat. Zij doen verwoede pogingen om het er af en toe toch over te hebben, bijvoorbeeld bij de opening van het schooljaar of op een studiedag. Die pogingen slagen echter lang niet altijd. Bestuurders weten het ook. Het ter sprake brengen van zaken als identiteit, missie en visie is vragen om gedoe, en de altijd volle agenda op vergaderingen zorgt ervoor dat het onderwerp meestal snel naar de achtergrond verdwijnt.

Ondertussen stelt de maatschappij steeds dringender vragen aan het onderwijs, over kwesties als het omgaan met diversiteit en het opvoeden van kinderen tot verantwoordelijke burgers. Leraren en schoolleiders merken elke dag heel goed hoe onze samenleving is veranderd.

Steeds vaker vragen wij onderwijsprofessionals onszelf af wat we daarbij voor onze leerlingen willen of kunnen betekenen. De behoefte groeit om met elkaar te spreken over manieren om aan de persoonsvorming van leerlingen te kunnen werken. Maar het vraagt nogal wat van ons, en we weten ook hoe lastig het is. We werken immers in een systeem met meerdere belangen: er moeten allerlei resultaten worden geboekt, en er is weinig ruimte om bij dit soort grote vragen stil te staan. We hebben bovendien te maken met een

1 Overal waar 'hij' geschreven staat, kan natuurlijk ook 'zij' gelezen worden

groot aantal verschillende opvattingen over wat persoonsvorming is en wat de rol van de leraar daarbij kan zijn.

8 Als je er echt met elkaar uit wilt komen, moet je beginnen bij waar je als school voor staat en welke visie je hebt op de leerling. Dat vraagt in de eerste plaats om openheid om daarover op school te kunnen praten met elkaar; je zult elkaar moeten kunnen aanspreken op die visie. In dat onderlinge gesprek kun je alles verwachten, en je kunt niet van tevoren weten welke kant het op gaat. Daarnaast moet je ook nog zorgen dat dat gesprek een beetje concreet blijft, en leraren de verbinding met hun dagelijks werk kunnen maken. Als je met je visie de leerling als persoon wilt bereiken, kortom, als je aandacht voor persoonsvorming op school serieus neemt, dan is het belangrijk te beseffen dat het geen gemakkelijke weg is.

Over dit boek

Dit boekje is bedoeld voor schoolleiders en leraren die meer willen dan vrijblijvend ‘iets doen met persoonsvorming’ en het risico willen aangaan om persoonsvorming structureel en samenhangend te verbinden met het schoolbeleid. Het is bedoeld voor mensen die hun leerlingen zo willen opleiden, dat ze zichzelf én hun omgeving kunnen ontwikkelen. Omdat ze vinden dat, als je leerlingen wilt voorbereiden op een plaats in de onze samenleving, daar op school gerichte aandacht aan moet worden besteed. Die samenleving verwacht immers dat haar burgers verantwoordelijkheid kunnen nemen voor zichzelf en voor elkaar, en dat ze kunnen omgaan met diversiteit. Dat ze hun eigen beslissingen leren nemen en zich daarin niet slechts laten leiden door hun omgeving, de waan van de dag, sociale media of gebeurtenissen uit het verleden. Zoiets leer je niet uit een boek, maar door het voorbeeld te krijgen van een leraar in zijn gedrag voor en met de klas. Een levende visie en missie in de school is dan voor leraren onmisbaar.

In dit boekje laten we een voorbeeld zien van een school die hiermee aan de slag is gegaan. Op die school, het Edith Stein College in Den Haag, heeft dit geleid tot de invoering van het vak Persoonlijke Vorming, een vak in het curriculum van de onderbouw, maar met een duidelijke plaats in de hele school. We laten in dit boek geen ideaalbeeld zien. Deze school heeft een mogelijkheid gevonden om persoonsvorming concreet aandacht te geven, maar we zullen laten zien dat het allemaal niet vanzelf is gegaan. Het boekje laat hopelijk ook zien, wat een voldoening het werken aan persoonsvorming kan geven, juist omdat de lastige vragen niet uit de weg worden gegaan.

9

Het boek is geschreven voor schoolleiders en leraren die persoonsvorming op school net zo belangrijk en complex vinden als wij. We willen hen inspireren om met persoonsvorming aan de slag te gaan, of, als de school er al mee bezig is, om door te zetten in dit complexe proces. Daarnaast willen we laten zien hoe het mogelijk is om persoonsvorming als vak in te voeren.

Het boek is echter geen concrete handleiding voor het 'invoeren' van persoonsvorming. Evenmin staan er concrete werkvormen of lesvoorbeelden in. Dat is namelijk volgens ons niet het belangrijkste waar het om gaat, als je meer gerichte aandacht aan persoonsvorming wilt geven. Veel belangrijker is het naar ons idee, om met elkaar in de school na te gaan welke visie je hebt op onderwijs, op de interactie tussen leraar en leerling, en de rol van de leerling daarbij. Op die thema's willen we in dit boek ervaringen en enkele theoretische perspectieven aanreiken.

We richten ons in dit boek tot de schoolleider en de leraar. Beiden hebben elkaar nodig, want alleen samen kunnen ze laten zien waar de school voor staat, en zo het klimaat scheppen waarin persoonsvorming van de leerling kan ontstaan.

In hoofdstuk 1 vertellen we het verhaal van het Edith Stein College, gevolgd door een beschrijving van het vak Persoon-

lijke Vorming. In hoofdstuk 2 verdiepen we ons in de betekenis van persoonsvorming op school en kijken we naar de achterliggende theorie die aan het vak Persoonlijke Vorming ten grondslag ligt. Hoofdstuk 3 geeft een beeld van de betekenis van de theorie voor de lespraktijk. Hier wordt de centrale rol van de leraar duidelijk in het persoonsvormingsproces van de leerling. In hoofdstuk 4 komt de leerling zelf aan het woord over persoonsvorming. Zo wordt van een heel andere kant duidelijk hoe belangrijk de positie van de leraar is en wat hij betekent in de persoonsvorming van de leerling.

Reflecties van een leraar

We hopen dat het boek een bemoediging is voor alle onderwijsprofessionals die dagelijks keuzes maken in het belang van de leerling als persoon. Door de vele eisen die het onderwijs aan ons stelt, vergeten we wel eens hoe belangrijk wij als onderwijsprofessionals zelf zijn voor de persoonsvorming van de leerling. Wij geven hier aandacht aan in de tekstkaders door het hele boek, waarin korte persoonlijke reflecties vanuit het perspectief van de leraar zijn opgenomen. Anita Bruin-Raven is de eerste auteur van dit boek. De reflecties, die als korte cursieve teksten door het hele boek heen weergegeven worden, zijn gebaseerd op haar eigen ervaringen bij het vormgeven van persoonsvorming in de praktijk van de school.

Dankwoord

De auteurs willen John Swildens, toenmalig rector van het Edith Stein College, bedanken voor zijn lef en visie, zijn initiatief en zijn medewerking, ook wanneer het project wat minder soepel liep. Zonder het vertrouwen dat hij voortdurend uitdroeg, was deze publicatie niet tot stand gekomen.

Ook gaat dank uit naar Gertie Blaauwendraad, onderzoeker bij het lectoraat Normatieve Professionalisering van de Hogeschool Utrecht, voor het uitvoeren van de interviews waarop hoofdstuk 4 is gebaseerd.

Tot slot een groot woord van dank aan Johan van Dam, regiodirecteur van Lucas VO Den Haag. Hij gaf mij (AB) letterlijk en figuurlijk de ruimte die nodig was om dit boek te kunnen schrijven.

Persoonsvorming als een vak

Hoe raakt een team in het onderwijs vertrouwd met persoonsvorming? Recent is er meer belangstelling gekomen voor persoonsvorming in het onderwijs. Het wordt inmiddels breed opgevat als derde doel van onderwijs, naast kennisontwikkeling en maatschappelijke vorming.¹ Maar over wat persoonsvorming nu precies is, bestaan verschillende meningen. Het valt buiten het bestek van dit boekje, om al deze perspectieven te beschrijven en een sluitende definitie van persoonsvorming te geven. Waar het ons bij persoonsvorming om gaat, is om het proces waarbij de leerling leert zich te verhouden tot de verschillende (en vaak tegenstrijdige) waarden, belangen en eisen waar hij mee te maken heeft.

Naar onze ervaring is het van groot belang dat leerlingen leren die verschillen waar te nemen, en te benoemen, om hun eigen positie daarin te bepalen. Dat is zowel belangrijk op de lange termijn, om zelfstandig en verantwoordelijk eigen keuzes in het leven te kunnen maken, maar ook op de korte termijn, zodat de leerling beter begrijpt (zeker in de grote stad) hoe de contexten van school, thuis en straat kunnen verschillen, en meer houvast krijgt voor een succesvolle schoolperiode.

Dat laatste aspect was voor het Edith Stein College een belangrijke aanleiding om gericht met persoonsvorming aan de slag te gaan. De indruk bestond dat veel leerlingen meer zouden kunnen, dan ze lieten zien. De vraag was alleen, hoe die eigen kracht van leerlingen beter aangesproken kon worden. Het was niet zo, dat onmiddellijk duidelijk was dat persoonsvorming daarvoor de 'oplossing' zou zijn. Wel is het zo, dat voor veel collega's op het Edith Stein College het belang van persoonsvorming pas duidelijk werd, met de

invoering van het vak Persoonlijke Vorming. Doordat dat vak er op zeker moment was, kreeg het onderwerp persoonsvorming opeens een taal, een doel en een richting.

14 Aan de invoering van het vak is natuurlijk wel een lang proces voorafgegaan. In dit hoofdstuk beschrijven we hoe de aandacht voor persoonsvorming vorm kreeg op school. We willen laten zien vanuit welke visie het vak Persoonlijke Vorming is ontstaan en wat we ermee wilden bereiken. Vervolgens gaan we in op het vak zelf: de inhoud, de vorm en de criteria. Tot slot kijken we naar de plaats die het vak op het Edith Stein College is gaan innemen.

Het verhaal van het Edith Stein College

Het Edith Stein College is een middelbare school voor ISK (een internationale schakelklas voor kinderen die net in Nederland zijn), mavo, havo en vwo in het centrum van Den Haag. De school maakt deel uit van Stichting Lucas Onderwijs, een stichting voor interconfessioneel onderwijs. Lucas is de grootste onderwijsstichting in Den Haag, en een van de grotere in Nederland. De leerlingpopulatie van het Edith Stein is zeer divers: de school kent meer dan vijftig nationaliteiten.

In 2010 kwam er, na jarenlang onzekerheid, eindelijk groen licht voor de bouw van een gloednieuw schoolgebouw. De architect stelde de school een simpele, maar belangrijke vraag: ‘Wie ben je, en waar sta je voor?’ Deze vraag bleek achteraf het startsein van een proces waarin we als school ons opnieuw bezonnen op onze waarden. De antwoorden op deze vraag leidden tot keuzes, die op zichzelf misschien eenvoudig waren, maar diepgaand van invloed waren op hoe we met de leerlingen om wilden gaan.

Terugkijkend was het heel spannend om die vraag te stellen. Het is nogal een risico voor een schoolleider om bewust het dagelijks werk van je team te onderbreken om hen deze

vraag te stellen. Hoe zij zullen reageren is immers onvoorspelbaar. Hoe open zouden wij als collega's tegen elkaar zijn? Hoe constructief? Het was niet aan de schoolleiding om deze gesprekken te leiden; iemand uit het team zou het moeten doen.

In alle deelteams van de school, maar ook in de schoolleiding zelf, in de leerlingenraad, de ouderraad en binnen het onderwijsondersteunend personeel, stelden we elkaar de vraag welke waarden we het belangrijkste vonden en waarom. Uiteindelijk kozen we op een studiemiddag met het hele team een aantal waarden, waarbij we statements – heel bewust geen normen – formuleerden om ze concreet te maken.

We realiseerden ons dat we er daarmee nog niet waren. Om dit geheel van waarden, verwoord in statements, te verbinden met de dagelijkse praktijk, moest er een manier komen om erop te blijven reflecteren. We besloten daarmee te beginnen in de klas. We wilden dat de leerlingen zich bewust werden van de eigen manier waarop zij zich verhouden tot de waarden van de school. We wilden hen zo de kans geven om steeds meer van hun eigen, unieke identiteit te laten zien, in de hoop dat ze sterk genoeg zouden kunnen worden om er in hun volwassen leven voor zichzelf en anderen te zijn.

Om deze wens concreet vorm te geven creëerden we in de brugklas het leerdomein persoonsvorming. Dat leerdomein bestaat uit een verbinding van verschillende schoolvakken, te weten: studievaardigheden, drama, mentoraat, lichamelijke opvoeding (gymnastiek) en de lessen Persoonlijke Vorming, die op dat moment werden ingevoerd. Met het vak Persoonlijke Vorming wilden we een plek in het curriculum vastleggen waar de doelstellingen uit de visie, die we eerder geformuleerd hadden, expliciet aandacht zouden krijgen. In de loop der jaren ontwikkelde het leerdomein zich zo tot een belangrijk aanknopingspunt voor het bespreekbaar maken van persoonsvorming in de school.

In 2014 kwam op die manier vanuit de dagelijkse praktijk

(en dus niet van achter een bureau of flip-over) een nieuw visie- en missiedocument tot stand. Daarin werd vastgelegd wat persoonsvorming voor het Edith Stein College betekent. Het is nog te vroeg om vast te kunnen stellen of en hoe dit document ‘geleefd’ wordt, maar als je een medewerker de tekst laat lezen, begrijpt hij meteen waar het over gaat. In mei 2016 vroeg de schoolleiding het team om teksten aan te leveren voor het ambitieplan voor de komende tien jaar. Met dit visie- en missiedocument in de hand zetten we alle plannen voor de komende tien jaar af tegen de waarden van de school, die in dat document verwoord worden. Vijf jaar geleden was er niemand die had kunnen voorspellen dat de waarden die we toen formuleerden zo’n centrale rol zouden blijven spelen.

Een visie op persoonsvorming

Om uit te leggen waarom het vak Persoonlijke Vorming is ingevoerd, moeten we eerst laten zien wat de visie van het Edith Stein College op de leerling nu eigenlijk inhoudt en wat de missie van de school is. In het visie- en missiedocument dat in 2014 is opgesteld, is te lezen dat onze visie te maken heeft met de grote diversiteit van de leerlingpopulatie op het Edith Stein College.² Deze diversiteit beschouwen we als een verrijking van de onderwijsomgeving. Binnen die visie willen we leerlingen voorbereiden op een geslaagd leven: een leven waarin de leerling een bijdrage kan leveren aan zichzelf en zijn omgeving.

Het is daarbij de visie van de school dat leraren tegenover leerlingen een houding aannemen van openheid, betrokkenheid, bereikbaarheid en betrouwbaarheid. We zien het als de taak van de leraar om de persoonsvorming van de leerling te faciliteren. We willen onze leerlingen opleiden met aandacht voor hun kracht en eigenheid, omdat de samenleving daarom vraagt. In die visie is het cruciaal dat de leerling zich-

zelf kent, erkent en waardeert. Paradoxaal genoeg vinden we die eigenheid van de leerlingen niet in henzelf, maar in hun focus op de wereld om hen heen. Daarbij is een leidende vraag: ‘Hoe sta jij tegenover de gemeenschap van de klas, de school, het gezin, de buurt, de samenleving?’ Tot slot hebben we als uitgangspunt dat leerlingen weliswaar in een klas zitten, maar dat de school het belangrijkste gemeenschappelijke kader is. Daarom heeft het vak Persoonlijke Vorming een overstijgend doel: de leerlingen onderbreken in hun dagelijkse lessen en hen zichzelf te laten afvragen wie zij zijn en waar zij staan in die school. We doen een beroep op alle leerlingen om zich af te vragen waarom ze de dingen doen zoals ze doen en wat ze voor zichzelf, voor elkaar en voor anderen kunnen betekenen.

17

Doelstelling van het vak

Binnen het leerdomein persoonsvorming heeft het vak Persoonlijke Vorming tot doel de leerling te stimuleren om zichzelf beter te leren kennen, erkennen en waarderen, en de leerling verantwoordelijkheid te laten ontwikkelen voor zichzelf en (on)bekende anderen. Dit lijkt misschien een nogal hoog gegrepen doelstelling, zeker voor onderbouwleerlingen, en de manier waarop we aan deze doelstelling werken, luistert inderdaad nauw. In de volgende paragraaf gaan we hierop in.

Inhoud en methode

In de les Persoonlijke Vorming zoeken we met leerlingen naar de betekenis van identiteit en waarden. Wij gaan ervan uit dat de menselijke identiteit vorm krijgt in het samenspel met anderen. Daarom richten we ons in de les volledig op de leerling als persoon, en spreken we hem tegelijk aan op hoe hij zich verhoudt tot anderen. Dat kunnen bekende an-

deren zijn, zoals klasgenoten, leraren of familie, maar ook onbekende anderen, zoals mensen in de buurt, de school, de Nederlandse samenleving of zelfs de hele wereld. Het kan ook gaan om andere verhoudingen dan met andere mensen, bijvoorbeeld met het verleden, het hier-en-nu en de toekomst.

18

Aan de hand van verschillende werkvormen wordt de leerling bewust geconfronteerd met wat hij wel of niet wil, kan en vindt, en welke persoonlijke keuzes hij wellicht zal moeten maken. Leerlingen leren zich af te vragen over welke aspecten van hun identiteit ze zelf zeggenschap hebben en over welke niet, of in mindere mate. Aan de orde komen onder andere:

- doelen stellen voor dit schooljaar;
- je plaats bepalen ten opzichte van de traditie thuis;
- zich bewust worden van de invloed van anderen op de eigen identiteit;
- het perspectief van iemand anders innemen;
- verbeelding leren geven aan de (nabije)toekomst.

In elke rapportperiode staat een waarde van de school centraal, als overkoepelend thema van een aantal lessen. Die waarden – met bijbehorende statements – hebben we, zoals al eerder beschreven, als medewerkers van het Edith Stein College zelf vastgesteld. Maar ook andere waarden zouden zo'n thematisch kader kunnen vormen, bijvoorbeeld uit *De grondslag verdiept*, de notitie over de waarden van Lucas Onderwijs, waartoe het Edith Stein College behoort.³

De lessen zijn door de leraren zelf ontworpen en worden steeds aangepast. Soms maken we gebruik van bestaande methoden en spelvormen, zoals het project 'Mij' van Centrum 16-22⁴ of het Spiegel-jezelf-spel.⁵ We gaan ervan uit dat het kennen van jezelf en anderen niet alleen met je hoofd gebeurt. Daarom is er in de les ook aandacht voor niet-cognitieve manieren van kennis vergaren. Elke les heeft een aantal lesdoelen, waaraan gewerkt wordt door middel van:

- reflectie;
- niet-cognitieve ervaring, zoals dichten, tekenen of schilderen, actief luisteren, stilte opzoeken, bekenden en onbekenden ontmoeten, spelen en verbeelden;
- kennisoverdracht, waarbij uitleg gegeven wordt over de betekenis van identiteit en afzonderlijke waarden.

Criteria

PV is een zogenoemd 'zwak vak': het vak moet het hebben van de intrinsieke motivatie van de leerling en niet van meetbare resultaten. Het vak kent (hoewel er wel een beoordeling gegeven wordt) geen cijfers, en daar is een goede reden voor. Ten eerste is het onmogelijk om de groei in persoonsvorming te meten. Identiteitsontwikkeling is een voortdurend, niet vast te leggen en dynamisch proces. Bovendien zijn de oorzaken waardoor die eigenheid van de leerling zichtbaar wordt, op het moment zelf nauwelijks aan te wijzen, hoogstens door de leerling zelf, achteraf.

Er is echter nog een ander, zwaarwegender argument om niet te normeren. Want wanneer de school of de leraar zou bepalen waaraan de leerling moet voldoen om te slagen voor PV, dan is het gevaar groot dat het vak een ideologie zou worden; een vak waarin de leerling zich schikt naar wat anderen, bewust of onbewust, verstaan onder een goede persoonsvorming. Daarmee zouden we het tegendeel bereiken van het doel dat we nu voor ogen hebben. Er zou bovendien minder of geen plaats zijn voor weerstand, twijfel en niet-weten bij de leerling, omdat immers al vaststaat waar de leerling naartoe moet.

Zonder cijfers moet de leraar zich volledig richten op de intrinsieke motivatie van de leerling en op het proces in de les. Juist in het belang van dat proces zal hij zich daardoor

voortdurend genoodzaakt voelen om zijn pedagogische tact in te zetten en tijdens de les te reflecteren op zijn eigen professionaliteit.

20

Reflectie van een leraar 1

Voor de betrokken leraar is dat makkelijker gezegd dan gedaan. Je hebt juist de persoon van de leerling voor ogen.

Hoe ongelooflijk frustrerend is het als je in die relatie met je leerlingen hen iets wilt bieden wat ze weigeren aan te nemen. Als leerlingen geen zin hebben, niet mee willen werken, het nut er niet van inzien, dan kan ik dat toch niet negeren? Ik doe het voor hen! Het zijn zulke momenten die aan je gaan knagen, die een gevecht doen ontstaan met jezelf. Verlies ik mijn motivatie, dan heb ik als leraar gefaald. Negeer ik mijn frustratie, dan voel ik hoe ik mezelf tekortdoe. En als ik het al niet voel, dan laten mijn leerlingen het me wel voelen ... Er is een andere weg: het ongemak toelaten zonder het uit de weg te gaan. Onderbreken wat je doet, zonder echt te stoppen met de les. Luister en kijk een moment naar wat er gebeurt. Wees trots op je inspanning tot nu toe, wees mild. Kijk dan met diezelfde blik naar je leerlingen. Blijf open, sla niet dicht. De les gaat gewoon door.

Lesgeven in een dergelijk grensgebied vereist vanzelfsprekend ook duidelijke gedragsgrenzen in de les, maar het vergt tegelijkertijd aandacht voor de weerstand en het ongemak die de les kan oproepen, zowel bij de leerling als bij de leraar. Het is op dat moment de taak van de leraar om die weerstand en dat ongemak te verdragen en serieus te nemen, omdat daar de momenten ontstaan waarop persoonsvorming ruimte krijgt om plaats te vinden. Soms moet de leraar daarom tijdens de les toestaan dat hij even niet weet welke richting de les op gaat, en soms moet hij zelfs afstappen van een bedachte werkvorm en meegaan op een weg die de leerlingen onverwacht zijn ingeslagen.

We hebben gemerkt dat leerlingen meer uit de les halen als ze aan hun rapport kunnen zien dat de school belangrijk vindt wat ze doen. De leerlingen laten daarom af en toe een product zien, zoals zelfreflecties, interviews, gedichten of tekeningen, waaruit blijkt dat ze hebben meegedaan en meegedacht. Doen ze dat niet, dan krijgen ze een onvoldoende op het rapport. Doen ze dat wel, dan krijgen ze een voldoende.

Vorm

De klas is verdeeld in twee groepen. Een van de groepen krijgt PV en de andere volgt drama, en elke twee weken wordt er gewisseld. Aan het begin en einde van elke les geven de leerlingen de leraar een hand. De werkvormen vinden afwisselend plaats in groepjes, in tweetallen, klassikaal of zelfstandig. Als het bijvoorbeeld gaat om het opschrijven van een eigen mening, dan is dat een zelfstandige opdracht die in stilte wordt uitgevoerd. De leerlingen zitten dan zo ver mogelijk uit elkaar. Als we uitwisselen wat we hebben opgeschreven, gebeurt dat in een kringgesprek. Het is dan ook mogelijk om te passen.

Soms krijgen de leerlingen in tweetallen opdrachten die samen wat makkelijker gaan dan alleen, zoals het bedenken van interviewvragen aan hun familie. Het werken in groepjes leent zich weer goed voor opdrachten waar leerlingen elkaar moeten aanvullen, bijvoorbeeld als ze een kort stripverhaal maken over een rapportgesprek. Werken in groepjes maakt het voor leerlingen bovendien makkelijker om iets te zeggen, zonder dat ze het gevoel hebben dat er door iedereen op ze gelet wordt.

Aan het einde van de les vullen de leerlingen een korte evaluatie in over de lesdoelen. Daarin wordt ook gevraagd naar hun beleving van die les: in welke mate waren ze zichzelf? Was het veilig genoeg om te zeggen wat ze wilden?

Soms maken de leerlingen producten in de les: zelfreflecties op papier, foto's, interviews, gedichtjes of tekeningen, die ze verzamelen in mapjes. Soms maken ze klassikaal producten, zoals een klassenposter of een schilderij. Het resultaat gaat naar de mentor, om te laten zien waar leerlingen mee bezig zijn, en om er in de mentorles verder op door te gaan met de hele klas.

Reflectie van een leraar 2

Vindt het team PV wel echt belangrijk? Het valt zo vaak stil als ik er iets over zeg. Ben ik te soft, naïef misschien? Heeft het wel zin wat ik aan het doen ben? Maar er gebeurt veel meer dan ik denk. Als het niet altijd op mijn manier hoeft te gebeuren, dan pas kan ik het zien. Een mentor vraagt me of ik zijn les over verlies met hem samen wil doen. Ik merk hoe het de kinderen raakt wat hij met ze deelt. Aan de muur van een andere klas hangt een mentor alle waarden van de school op. "Ja, zegt hij, ik heb ze maar eens bij elkaar gehangen en er een les over gepreut, want ik vind dat het niet goed gaat met de sfeer in mijn klas, merk jij dat ook?"

De plaats van het vak in de school

Zoals we zagen is het leerdomein persoonsvorming verbonden aan de missie en de visie van de school. We vragen ons in de les Persoonlijke Vorming af wie we zijn, wat we belangrijk vinden en hoe we ons tot elkaar verhouden. Deze vragen stellen we onszelf ook als school. De invoering van het vak PV in de onderbouw heeft geleid tot een zich langzaam uitbreidende olievlek van aandacht voor persoonsvorming. Steeds meer komt er vraag naar onderwijstijd op het gebied van PV, ook in andere afdelingen van de school. De leraar PV heeft nauw contact met de mentoren en de dramadocent. De dramadocenten geven een vrije invulling aan het thema dat in dezelfde periode bij PV wordt behandeld, en in elke perio-

de geven alle mentoren een mentorles die aansluit bij en verdieping geeft aan een thema uit de PV-les. Soms werken de leraar PV en de mentor samen aan een onderwerp in de klas.

In het schooljaar 2016-2017 wordt deze integratie van PV uitgebreid naar alle vakken. De leerlingen plaatsen hun concrete prestaties voor vakken in een digitaal leerlingportfolio, waarmee ze hun persoonlijke ontwikkeling schoolbreed kunnen verbinden. Daarnaast zal een overkoepelend gedeelte van dat portfolio gericht zijn op persoonlijke vorming. Dit leerlingportfolio wordt voor de leerling een doorlopende manier om zichzelf en zijn ontwikkeling gedurende zijn schoolloopbaan zichtbaar te maken. Alle internationale schakelklassen sluiten inmiddels ook aan bij de thematiek in de PV-les, doordat regelmatig met de leerlingen wordt stilgestaan bij een bepaalde waarde en hierover een mentorles wordt verzorgd. In diverse projectweken van de onderbouw mavo en havo/vwo worden er door of in samenwerking met de mentoren vervollessen PV gegeven. Een voorbeeld hiervan is de voorbereiding op de vakkenpakketkeuze aan het einde van 2-mavo.

Reflectie van een leraar 3

Bij het kopieerapparaat: "Hé Anita, moet je even horen. Ja, ik heb dus geen les gegeven over waardering. Die leerlingen zijn net in Nederland hè? Veel te lastig dus. Maar ik had dus het woord "waardering" in allemaal talen opgehangen. Ze kwamen toen naar het bord om te zien of hun taal erbij stond, haha! Later waren we met grammatica bezig, en Ling Chao legde de oefening zo goed uit aan Leo, terwijl hij meestal alles alleen doet. Ik heb toen het bord van de muur gepakt en aan hem laten lezen. Toen kwam er zo'n grijns op zijn gezicht joh. Mooi hè?"

Sinds we gericht met persoonsvorming bezig zijn, staan we vaker stil bij lastige kwesties die de leerling en leraar in hun contact raken. Hoe ga je om met wij-zij-denken, of met de impact van aanslagen in de wereld? Daarbij zoeken we niet direct een oplossing, maar bespreken we vooral wat ons bezighoudt. Soms kiezen we er bewust voor om juist geen moeilijke gesprekken op de agenda te zetten. We buigen ons ook over de betekenis van professionele ruimte, we benoemen de moeizaamheid van een aanspreekcultuur op school en we doen pogingen om de teams te verbinden, omdat persoonsvorming groeit in gemeenschap.

Op een bijzondere ouderavond hebben we met ouders en leraren uitgewisseld hoe school en ramadan kunnen samengaan in het belang van de leerling. Ook deze avond was geen zoektocht naar oplossingen maar een ontmoeting, een manier om van elkaar te horen wat we belangrijk vinden. De ouderraad wil ouders betrekken bij wat de leerlingen in de pv-les doen, vanuit de wens om thuis aan te sluiten bij vragen die in die les aan de orde komen.

Tot slot starten we volgend schooljaar met schoolbrede aandacht voor het ontwikkelen van verantwoordelijkheid voor het algemeen belang. Activiteiten van leerling-bemiddelaars, leerling-surveillanten, de leerlingenraad en andere projecten van leerlingparticipatie worden verbonden aan het leerdomein persoonsvorming. Er zullen vooral ontmoetingen komen tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en 'onbekende anderen' uit de samenleving.

Tot slot

We zagen in dit hoofdstuk hoe het proces van aandacht voor persoonsvorming op het Edith Stein College begon met een vraag van buitenaf naar onze visie. De schoolleiding liet ons het werk onderbreken – niet stoppen – door met ons na te denken over wie we zijn en wat we belangrijk vinden. We

richtten ons met het team eerst op onszelf en gingen vervolgens met die visie naar de leerlingen. Er kwamen lessen waarin ook de leerlingen hun dagelijkse schoolpraktijk onderbreken – maar niet stoppen.

We zagen dat als we persoonsvorming willen stimuleren, we moeten benoemen waar het moeilijk is. Dat doen we niet zomaar; dat doen we omdat we reageren op het beroep dat anderen op ons doen, om te laten zien wie we zijn en waar we voor staan. We zagen dat dat niet alleen voor de leerling geldt, maar ook voor de leraar. Persoonsvorming op school vindt plaats in de interactie tussen alle betrokkenen in het proces. Tussen leerling en leraar, tussen leraren onderling, tussen leraar en leidinggevende, tussen leidinggevende en bestuur, tussen bestuur en overheid, en tussen overheid en samenleving. Op alle fronten vraagt werken aan persoonsvorming een onderbreking van de dagelijkse praktijk. Het vraagt om moed om toe te laten wat moeilijk is en om het niet altijd te weten of te kunnen meten. Dat komt doordat we altijd te maken hebben met onvoorspelbare reacties van mensen op wie we zijn, waar we voor staan en welke keuzes we maken. Binnen een dergelijk proces groeien er op heel eigen wijze initiatieven die ruimte geven aan persoonsvorming bij de leerling.

In het volgende hoofdstuk willen we een verdere blik werpen op de betekenis van persoonsvorming op school. We zullen zien dat de diversiteit binnen de samenleving en op school de behoefte heeft gecreëerd aan een gemeenschappelijk manier om ermee om te gaan. Daarbij speelt de vraag naar identiteit een belangrijke rol.

De betekenis van persoonsvorming in het onderwijs

In hoofdstuk 1 hebben we besproken hoe de aandacht voor persoonsvorming op een school als het Edith Stein College opkwam in een proces waarin de school op zoek ging naar haar visie op de leerling. We zagen wat het vak Persoonlijke Vorming inhoudt en hoe het een plaats kreeg binnen de school. Duidelijk werd hoe de aandacht voor persoonsvorming op het Edith Stein College zichtbaar werd in de interactie tussen leraar en leerling. Om persoonsvorming te laten 'slagen', zijn leraar en leerling wederzijds van elkaar afhankelijk. Dat betekent, dat we leraar in de klas (en als schoolleider in het team) niet van tevoren weten hoe de ander zal reageren als de vraag naar waarden en identiteit ter sprake komt. In het team en in de les werd dat risico desondanks aangegaan, en we lieten de dagelijkse lespraktijk onderbreken. Daarbij wordt het onderwijsproces niet daadwerkelijk stilgelegd; het is een tijdelijke onderbreking om te luisteren naar elkaars antwoorden op de vraag wie we zijn en waar we voor staan, zowel op het niveau van de school als dat van de klas.

In dit hoofdstuk verdiepen we ons verder in de betekenis en achtergronden van die keuze om ruimte te maken om naar elkaar te luisteren. Eerst gaan we in op oorsprong van de behoefte aan aandacht voor persoonsvorming in de samenleving. Vervolgens richten we ons op vragen over die behoefte die bij enkele schoolleiders naar boven zijn gekomen. We zullen die vragen verbinden aan hun visie op de identiteit van hun school. Ten slotte kijken we ook vanuit de theorie naar de betekenis van persoonsvorming in het onderwijs en het verband tussen persoonsvorming en identiteit. Daarnaast zullen we een theoretisch kader uiteenzetten dat aan

persoonsvorming ten grondslag ligt, zoals wij dat in het vak Persoonlijke Vorming in de praktijk brengen.

Persoonsvorming als behoefte vanuit de samenleving

28 Sinds de aanslagen van 11 september 2001 zijn we ons steeds bewuster geworden van de kwetsbaarheid van onze democratische rechtstaat. Het verdwijnen van traditionele levensbeschouwelijke kaders, de toenemende secularisering en de groeiende diversiteit in ons land hebben ervoor gezorgd dat er aandacht is gekomen voor de vraag, wat het aan burgerschap vergt om daarmee om te kunnen gaan.

In het onderwijs kwam in dit kader de vraag op hoe persoonsvorming aandacht zou moeten krijgen. Men spreekt de laatste jaren in de media van de noodzaak om burgers ‘af te leveren’ die geleerd hebben hun gedachten beter te verwoorden en te onderbouwen. Leerlingen zouden meer moeten leren twijfelen en kritisch moeten zijn over de bronnen waaruit ze hun informatie halen, hoofdzakelijk het internet. Ze zouden moeten leren om meer te vertrouwen op hun eigen waarneming.⁶

Deze maatschappelijk gevoelde behoefte aan aandacht voor persoonsvorming is inmiddels een speerpunt geworden bij de overheid. Vanuit het Ministerie van OCW, in samenwerking met een groot deel van het onderwijsveld, wordt in het eindrapport van het Platform Onderwijs2032 een duidelijke aanbeveling gedaan om persoonsvorming te stimuleren. Het gaat dan om de ontwikkeling van identiteit en de reflectie van de leerling op de eigen waarden en op de manier waarop ze daar met anderen gestalte aan kunnen geven.⁷ Maar het gaat ook om het leren verantwoordelijkheid te nemen in een samenleving waarin traditionele levensbeschouwelijke stelsels niet langer vanzelfsprekend zijn,⁸ en om het ontwikkelen van een moreel kompas om bij te kunnen dragen aan de democratische rechtsstaat in een omgeving

die zich kenmerkt door religieuze diversiteit.⁹ Naast dit rapport van OCW is ook de VO-raad duidelijk in haar aanbevelingen. In het advies van die raad wordt uitvoerig uitgelegd waarom persoonsvorming een grote rol moet krijgen in het onderwijs.¹⁰

Ook in de onderwijspraktijk zelf wordt waarde gehecht aan persoonsvorming. We hebben hierboven al het verhaal van het Edith Stein College verteld. Maar ook in de bredere context van die school kunnen we ontwikkelingen beschrijven. Het Edith Stein College maakt deel uit van de Esloo onderwijsgroep, een groep van zeven VO-scholen. Deze groep valt onder de verantwoordelijkheid van de stichting Lucas Onderwijs, een overkoepelende scholengroep voor basis- en voorgezet onderwijs. De identiteit van de Lucas-stichting is interconfessioneel, gebaseerd op waarden die geworteld zijn in de christelijke traditie. In de statuten van Lucas Onderwijs staat dat ‘van alle medewerkers niet alleen wordt verwacht dat men de grondslag respecteert, maar ook dat ze bereid zijn aan de vormgeving daarvan bij te dragen.’¹¹ De identiteit van de Lucas-stichting wordt beschreven in de notitie *De grondslag verdiept*.¹²

De vraag naar wat dit in de praktijk betekent en hoe je als Lucas-school je identiteit kunt vormgeven is de laatste jaren weer actueel geworden; bovengenoemde maatschappelijke ontwikkelingen zijn immers ook merkbaar in de scholen zelf. Binnen de organisatie is een grote diversiteit aan religieuze en niet-religieuze levensbeschouwelijke overtuigingen, zowel onder de medewerkers als onder de leerlingpopulatie.

Niet alleen die diversiteit, maar ook de secularisatie heeft ervoor gezorgd dat vanzelfsprekendheid over de betekenis van de identiteit van de scholen in de praktijk is weggevallen. De Lucas-stichting is daarom op zoek naar een nieuwe manier om identiteit op school bespreekbaar te maken en vorm te geven, waarbij alle medewerkers zich betrokken kunnen voelen. Om het gesprek op gang te krijgen is op het niveau

van de Lucas-stichting een stuurgroep Identiteit opgericht, waarin verschillende levensbeschouwingen zijn vertegenwoordigd. Deze stuurgroep zoekt naar activiteiten die op alle scholen kunnen zorgen voor verbinding tussen de zogenoemde smalle en brede identiteit. Waar de smalle identiteit zich expliciet richt op het vormgeven van de levensbeschouwelijke (al dan niet religieuze) identiteit, gaat het bij de brede identiteit ook om meer algemene vragen over goed onderwijs en naar de school die je wilt zijn. De vraag naar persoonsvorming van de leerling krijgt betekenis binnen dat kader van de identiteitsvraag. Juist door alle verschillende achtergronden van medewerkers en leerlingen is het niet eenvoudig overeenkomsten te vinden over de richting die we als stichting op willen.

Dat maakt persoonsvorming tot een spannende onderneming. Hoe stevig de roep om persoonsvorming ook klinkt, om het ook echt in praktijk te brengen is een ander verhaal. Het is ook niet verwonderlijk dat het rapport van het Platform Onderwijs2032 bij zoveel mensen uit de praktijk weerstand oproep. Moeten wij er niet voor waken dat we straks met onze aandacht voor persoonsvorming de ideale mens en het perfecte karakter denken te vormen? Hoe geven we de juiste invulling aan onze verantwoordelijkheid als onderwijsprofessional, als we ons expliciet bemoeien met persoonsvorming? Juist deze verantwoordelijkheid maakt zichtbaar hoe groot de wens is om de controle te houden over deze processen in het onderwijs. Die controle moet je echter per definitie opgeven als je werkt aan persoonsvorming.

Persoonsvorming heeft namelijk te maken met de leerling confronteren met diens persoonlijke grenzen en hem die laten overstijgen. Waar, wanneer en met wie je hier ook aandacht aan gaat besteden, je krijgt onherroepelijk te maken met een antwoord op de vraag naar wie je bent en waar je voor staat. Dat maakt dat je alleen aan persoonsvorming kunt werken als je bereid bent het antwoord op die vraag bij

jezelf te onderzoeken. In de volgende paragrafen zullen we vanuit praktijk en theorie beschrijven waarom controle en persoonsvorming zo moeilijk samengaan.

Reflectie van een leraar 4

Een mooie illustratie van deze moeizame zoektocht komt tegen in het item bij EenVandaag over de toenemende invloed van complotdenken op jongeren.¹³ Alle betrokkenen waren het er in de uitzending over eens dat we jongeren door onderwijs moeten leren om zelfstandig te denken en zich te wapenen tegen de invloed van anderen. Maar over de manier waarop het onderwijs dit kan doen, werd verschillend gedacht. Terwijl de minister van OCW zocht naar een meetbare oplossing voor de leerling (we moeten extra lessen burgerschapsvorming geven op school) richtte deskundige Jelle van Buuren zich op de relatie met de leerling (we moeten het vertrouwen van de leerling versterken). Twee verschillende benaderingen, met hetzelfde doel: ergens zullen ze elkaar ontmoeten.

31

Persoonsvorming als blauwdruk van de identiteit van de school

In 2014 werden schoolleiders van de Esloo Scholengroep geïnterviewd om te achterhalen wat hun beeld was van de identiteit van hun school.¹⁴ Uiteraard had iedere schoolleider een ander verhaal. Wat opviel, was dat juist over persoonsvorming overeenstemming bestond, gezien de volgende conclusies uit de interviews:

- ‘Wie we zijn als school wordt vooral zichtbaar in de relatie. In eerste instantie gaat het dan om de relatie leraar-leerling, maar het is ook te zien aan de manier waarop schoolleiding en leraren, leraren onderling en leerlingen onderling met elkaar omgaan.’
- ‘Het stimuleren van de eigenheid van de leerling is een belangrijk onderdeel van de identiteit van de school.’

Daarbij geldt: hoe meer duidelijkheid er is over de kaders en de verwachtingen, des te meer ruimte er is om die eigenheid te stimuleren.'

- 'De school moet een eenheid zijn, een gemeenschap met dezelfde visie en waarden. Los van de diversiteit in het team en in de leerlingpopulatie moeten we stimuleren dat we met elkaar dezelfde richting op willen gaan.'
- 'Er moet ruimte worden gemaakt om, zowel officieel als informeel, met elkaar te reflecteren op de congruentie tussen wat we zeggen dat we doen en wat we daadwerkelijk doen.'
- 'Om de verantwoordelijkheid van de leerling te vergroten moet de schoolleiding het eigen leiderschap en de persoonlijke verantwoordelijkheid van de leraar stimuleren. Dit vereist moed van de schoolleiding om de controle los te laten over het handelen van anderen, moed om te stimuleren dat men durft te zeggen wat men denkt op school, moed om te experimenteren met verantwoordelijkheid in taken van leerlingen.'
- 'Er moet ruimte zijn voor het maken van fouten en aandacht voor het accepteren van imperfectie bij de leerling naast de aandacht voor hun talenten, mogelijkheden, prestaties en kansen.'
- 'De vraag of een leerling geslaagd is, beperkt zich niet tot de resultaten die hij haalt; hij is pas geslaagd als hij geleerd heeft hoe hij zich als individu verhoudt tot de wereld om hem heen.'
- 'Er moet aandacht zijn voor het omgaan met kwetsbaarheid op een school met een kwetsbare leerlingpopulatie. Ook het omgaan met eigen grenzen van de leraar in hun betrokkenheid met de leerling vraagt om aandacht.'

Deze conclusies komen overeen met de eerder genoemde uitgangspunten van het vak Persoonlijke Vorming. Per-

soonsvorming in de lespraktijk blijkt voor het Edith Stein College niet alleen een blauwdruk van de visie en identiteit van de school, maar zelfs van die van de scholengroep. Daarmee hebben we een manier gevonden om in de praktijk, dicht bij de leerling, gemeenschappelijk aan de visie en identiteit van de school te werken – zonder de diversiteit van de scholen uit het oog te verliezen.

We zagen hoe de veranderingen in de samenleving hebben geleid tot maatschappelijke aandacht voor persoonsvorming in het onderwijs. We zagen ook dat deze aandacht de vraag naar identiteit op scholen opnieuw op de agenda zette. Duidelijk werd hoe lastig men het vindt om persoonsvorming in het onderwijs op een verantwoorde manier concreet vorm te geven. Verantwoord, omdat de praktijk recht wil blijven doen aan de eigenheid en diversiteit die scholen kenmerkt, maar ook omdat het bespreekbaar maken van persoonsvorming een oncontroleerbaar proces is. We zagen dat schoolleiders het belangrijk vinden om die controle gemeenschappelijk los te kunnen laten wanneer het nodig is. Om de eigenheid van de leerling voorop te kunnen stellen is het belangrijk dat de diversiteit binnen de school niet opgelost, maar juist geaccepteerd wordt. Reflectie op waar we staan is nodig, want we zullen in al die verschillen onze verwachtingen ten opzichte van elkaar moeten blijven benoemen.

In de samenleving en op school wordt gezocht naar een verantwoorde manier om eigenheid te vinden en recht te doen aan diversiteit. In de volgende paragrafen verbinden we deze zoektocht met inzichten uit de theorie.

Theoretische visies op persoonsvorming in de klas

Niet alleen vanuit de praktijk, maar ook vanuit de theorie is er veel te zeggen over persoonsvorming in de klas. In deze paragraaf gaan we daarop in. Allereerst beschrijven we vanuit de wijsgerige (onderwijs)pedagogiek de expliciete func-

tie van persoonsvorming in het onderwijs. Op het raakvlak met de wijsgerige ethiek, de sociolinguïstiek, de godsdienstpsychologie en de godsdienstpedagogiek vinden we vervolgens de achterliggende visie op persoonsvorming zoals die aandacht krijgt in het vak Persoonlijke Vorming op het Edith Stein College. We zullen die visie uiteenzetten aan de hand van de volgende uitgangspunten:

- Persoonsvorming is onderbreken en risico nemen.
- Persoonsvorming is afstand nemen van de eigen situatie.
- Persoonsvorming is mogelijkheden bieden voor het delen van zingevingsvragen in een veilige ruimte.

Per uitgangspunt bespreken we de belangrijkste relevante bronnen uit de literatuur, en zullen we laten zien op welke manier dat uitgangspunt terugkeert in de lessen Persoonlijke Vorming.

Persoonsvorming stimuleren is onderbreken en risico nemen

De betekenis van persoonsvorming als onderwijsfunctie werd recentelijk opnieuw onder de aandacht gebracht in het werk van Gert Biesta.¹⁵ Biesta constateert dat we leven in een tijd waarin wat waardevol is grotendeels wordt gelijkgesteld aan wat meetbaar is. Als samenleving zouden we ons volgens Biesta echter meer moeten bezighouden met de vraag naar wat we onder goed onderwijs verstaan. We zouden ons minder moeten richten op effectiviteit als doel op zich en ons meer de vraag moeten stellen *waarom* we leren.

Biesta onderscheidt drie functies van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie (persoonsvorming). Kwalificatie heeft als doel kennis en vaardigheden te leren. Socialisatie is leren deel uit maken van de sociale en politieke orde, zodat structuur wordt aangebracht in de samenleving.

Daarnaast heeft het onderwijs de functie van subjectificatie: leerlingen moeten leren hoe ze als kritische, verantwoorde-lijke burgers een bepaalde onafhankelijkheid kunnen ontwikkelen tegenover de samenleving waarin ze gesocialiseerd zijn.

Persoonsvorming heeft als functie de leerling in staat te stellen zich te ontwikkelen als vrij, verantwoordelijk individu, en het is een pedagogische verantwoordelijkheid om die ontwikkeling zodanig te faciliteren dat ieders individuele unieke individualiteit kan verschijnen. Persoonsvorming is daarmee een lastig proces, want deze uniciteit is niet iets wat je kunt produceren.

Om een bepaalde onafhankelijke houding te leren innemen ten opzichte van wat je leert, moet je je er eerst van bewust worden dat je afhankelijk bent van anderen. Individualiteit wordt altijd zichtbaar in relatie tot de ander. In die relatie reageren anderen anders dan jij, en daar moet je rekening mee leren houden. Dat maakt het proces van persoonsvorming complex en onvoorspelbaar. Er is geen vastomlijnde onderwijskundige of didactische interventie die we als leraar kunnen toepassen om uniciteit te creëren. We kunnen wel voorkomen dat het proces geblokkeerd wordt. Daarom stelt Biesta een *pedagogiek van de onderbreking* voor: in het onderwijs, in de les, worden momenten gecreëerd waarop de leerlingen en docenten reflecteren op waar ze staan ten opzichte van de sociale orde. Onze onderscheidende uniciteit, onze eigenheid, verschijnt op het moment dat we de mogelijkheid krijgen om de normale orde te onderbreken. Daartoe moeten we bereid zijn om risico te nemen: het risico dat anderen anders reageren op onze handelingen dan wij voor ogen hadden.

Persoonsvorming en identiteit

36

Zoals we in het eerste hoofdstuk zagen, gaan de lessen Persoonlijke Vorming op het Edith Stein College over identiteit en waarden. Persoonsvorming heeft veel te maken met identiteitsontwikkeling, maar het valt er zeker niet mee samen. Volgens sommigen is er zelfs een zeer groot onderscheid tussen deze twee begrippen. Het is daarom goed om de termen ‘persoonsvorming’ en ‘identiteit’ (en daarmee ook ‘identiteitsontwikkeling’) van elkaar te onderscheiden. Persoonsvorming, ook wel subjectificatie genoemd, beschouwen we met Biesta als het proces waarin iemands uniciteit naar voren kan komen en het individu als subject zichtbaar wordt tegenover anderen. Persoonsvorming is dus per definitie gerelateerd aan anderen: het subject reageert op een voor hem of haar unieke wijze op het beroep dat anderen op hem of haar doen om te staan voor wie hij of zij is.

Ook als we het over identiteit hebben, denken we aan eigenheid. Daarnaast is identiteit net zo goed een intersubjectief gegeven: je moet nu eenmaal met anderen omgaan om te weten wie je zelf bent. Onze identiteit is bovendien niet statisch, zoals we vaak denken, maar juist heel dynamisch. Onze identiteit verandert voortdurend, door alles en iedereen met wie we te maken hebben en door wat we meemaken. Filosoof Paul Verhaeghe definieert identiteit als de normatieve manier waarop we ons verhouden ten opzichte van onszelf en anderen.¹⁶

Het verschil tussen identiteit en persoonsvorming is dat identiteitsontwikkeling op zichzelf geen verantwoordelijkheid met zich meebrengt, en persoonsvorming wel. Voor identiteitsontwikkeling is het, in tegenstelling tot persoonsvorming, niet per se nodig om afstand te kunnen nemen van de bestaande situatie. Bij persoonsvorming gaat het juist wel om die afstand, om te bepalen wat wenselijk is. Zo beschouwd kan persoonsvorming worden omschreven als het

proces waarin je leert om zelf te weten wat goed is om te doen, op momenten waarop niemand anders het kan weten.

Persoonsvorming is afstand nemen van de eigen situatie

37

Vanuit een ander perspectief bezien speelt identiteit niettemin een belangrijke rol in het proces van persoonsvorming. Er zijn immers momenten waarop het individu gemotiveerd wordt om als subject verantwoordelijkheid op zich te nemen. Wanneer we persoonsvorming willen stimuleren, is het van belang te weten om welke momenten het dan gaat. Die momenten hangen samen met wie we denken dat we zijn, ofwel hoe we onszelf beschouwen ten opzichte van anderen: onze identiteit. Vanuit de sociolinguïstiek heeft Sigrid Norris onderzocht hoe identiteit in taal en gedrag kan worden waargenomen. Zij besteedde daarbij vooral aandacht aan de communicatie tussen mensen in hun eigen veranderingsprocessen. Die invalshoek kan helpen om zicht te krijgen op de momenten waarop we ons in onze identiteit voelen aangesproken en een verantwoordelijkheid kunnen voelen om op die identiteit te reflecteren. Het ervaren van die verantwoordelijkheid en ernaar handelen kan beschouwd worden als onderdeel van het proces van persoonsvorming.

Norris deed etnografisch onderzoek, hoofdzakelijk door intensieve observatie.¹⁷ Waar identiteit in de literatuur doorgaans wordt benaderd als *constructie*, wijkt zij daar bewust van af door daar het begrip *identiteitsproductie* tegenover te zetten. Identiteitsproductie definieert zij als:

“...een altijd aanwezig creatief aspect binnen het daadwerkelijke uitvoeren van handelingen door individuen, zonder een evenzeer maar minder variabel aspect te verliezen binnen de gewoonten van afzonderlijke individuen.”¹⁸

Om dit in taal uit te drukken spreekt Norris van *identiteitselementen*, waarvan sommige minder veranderlijk zijn dan het andere. Zij ontwikkelde een interactieve, multimodale methode om *identiteitproductie* te analyseren. Identiteit ziet zij als iets wat geproduceerd wordt tussen mensen – die zij ‘sociale actoren’ noemt – binnen een bepaalde plaats, omgeving en tijd. Identiteitsproductie gebeurt vaak niet vanuit de intentie van degene die handelt, maar vanuit de manier waarop een ander deze intentie interpreteert en, op zijn beurt, de intentie vanuit die interpretatie beantwoordt.

Iemands identiteit zoals we die kunnen waarnemen in het dagelijks leven is dus niet iets wat we strikt kunnen lokaliseren in de persoon in kwestie. Het is ingebed in het proces van geven en nemen in de interactie; identiteit vindt plaats tussen mensen. Norris leefde lange tijd zo veel mogelijk samen met de personen die centraal stonden in haar onderzoek. Ze observeerde hen niet alleen lang en intensief, maar betrok hen ook bewust bij haar onderzoek. Zo ontwikkelde ze een methode waarmee ze met behulp van de personen in haar onderzoek juist de veranderingen in hun identiteit kon waarnemen en analyseren.

Norris maakt een onderscheid in drie niveaus van interactie, die ze beschrijft als drie discourslagen. Zij stelt deze lagen voor als concentrische schillen. Het onderscheid dat ze maakt tussen de lagen is veel uitgebreider en genuanceerder dan we hier kunnen weergeven. We beschrijven haar methodiek hier dan ook niet volledig, maar beperken ons tot wat voor ons van belang is; het onderscheid in de discourslagen.

De *buitenste discours laag* wordt bepaald door de maatschappij in het algemeen, waarbij sprake is van een standaardnetwerk van instituties waarvan het individu onderdeel uitmaakt en waarbij hij betrokken is. Laten we dit toelichten met een voorbeeld. Je bent als allochtone jongen geboren en getogen in de Haagse Schilderswijk. In de media wordt er voortdurend op felle toon gesproken over integratie. Je hoort

en leest voortdurend dat je anders bent. Je ontwikkelt daarvoor een stem die zegt: zij vinden mij anders dan zij. Ik moet er dus op letten dat ik niet met me laat sollen.

Daaronder volgt het *discours van de middenlaag*, die gevormd wordt door het individu en zijn eigen netwerk. In ons voorbeeld: je bent de oudste zoon uit een gezin waar de vader niet in beeld is, je zit op voetbal en je bent leerling op het Edith Stein College. In deze laag gaat het om constante lange termijnacties die de sociale actor onderneemt. Tot slot zijn er de *centrale discourslagen*. Deze worden gevormd door de sociale actor in directe acties, geproduceerd met anderen die direct of indirect op hun handelingen reageren. In ons voorbeeld: je zit in de klas en de leraar zegt ineens dat je je mond moet houden.

In de binnenste laag heeft de sociale actor de meeste zeggenschap over zijn eigen handelingen. Norris merkte in haar onderzoek dat er spanning ontstaat als die drie lagen ergens niet meer gelijk lopen: als er vanuit de drie lagen op een verschillende manier een beroep wordt gedaan op de actor. Zodra de sociale actor dit merkt, wil hij die spanning opheffen, om psychische stress te voorkomen. Identiteitsveranderingen, zo nam Norris waar, ontstaan meestal in het streven om de continuïteit tussen de lagen weer te herstellen. Volgens Norris gebeurt dat in de interactie, maar zonder dat er activiteit leek plaats te vinden. Uit analyse van de veranderingen, die ze in nauwe samenwerking met de personen uit het onderzoek verrichtte, bleken er voor hen momenten te zijn geweest waar ze zich opnieuw richtten op een identiteitselement. Op die momenten keken de proefpersonen als het ware van een afstand naar hun eigen situatie. Wat bedoelen we daarmee? Terug naar ons voorbeeld uit de discourslagen. De leerling voelt als oudste zoon, zonder de aanwezigheid van een vader, een sterk ontwikkeld verantwoordelijkheidsgevoel voor het gezin. Dat gaat gepaard met een sterk, deels cultureel bepaald autoriteitsbesef. Als iemand zegt dat hij

zijn mond moet houden, reageert hij altijd enorm kwaad. Dat doet hij op basis van zijn overheersende ervaring op de eerste, buitenste discours laag: “zij vinden mij anders dan zij. Ik moet er dus op letten dat ik niet met me laat sollen.”

40 Dan krijgt de jongen een nieuwe voetbaltrainer. Zowel zijn voetbalkunsten als zijn verantwoordelijkheidsgevoel worden opgemerkt door de trainer en in de training werken ze samen verder aan het ontwikkelen van zijn voetbalprestaties. De jongen voelt zich in de interactie met deze man voortdurend erkend. Hij voelt zich tijdens de training niet ‘anders dan zij.’ Na een jaar verandert er iets in de jongen. De verandering oftewel het veranderende *identiteitsmoment* is nauwelijks te zien. Zijn autoriteitsbesef is hetzelfde, hij voelt zich ook nog steeds verantwoordelijk als oudste zoon voor zijn gezin. Maar op een gegeven moment, in een vergelijkbare les reageert hij anders dan voorheen. Hij reageert nu rustig, in plaats van kwaad op de terechtwijzing van de leraar. Door de erkenning die hij telkens ervaren heeft van de voetbaltrainer is na verloop van tijd de stem verdwenen, die hij eerder nog wel hoorde: “zij vinden mij anders dan zij. Ik moet er dus op letten dat ik niet met me laat sollen.” Hij ervaart niet langer spanning, omdat er continuïteit is ontstaan in de discours lagen.

Ook ethisch filosoof Paul van Tongeren schreef over de zeggenschap die het individu zoekt over zijn leven en de rol van anderen daarbij. Daarbij gebruikt hij de woorden ‘worden wie je bent’. In zijn boek *Leven is een kunst* schrijft hij dat we ons meer bewust zouden moeten zijn van onze onderlinge afhankelijkheid.¹⁹ ‘Worden wie je bent’ is een proces dat gepaard gaat met de negatieve, gebroken kant van het leven: daar waar zaken anders gelopen zijn, dan we wellicht hadden gewenst, waar we teleurgesteld zijn, of vinden dat we tekortgeschoten zijn. Volgens van Tongeren zijn we geneigd om die negatieve kant te willen oplossen, maar wanneer we hem verdragen en we onszelf toestaan te twijfelen, komt er

ruimte voor het betekenisvolle. Om de zinvolheid van het leven te zien, hoef je niet altijd iets te doen; soms moet je het laten ontstaan. Het betekenisvolle ontstaat dan in de relatie met anderen, die een appèl doen op jouw verantwoordelijkheid om te reageren. Het is de kunst om daarvoor open te staan, en die houding kun je leren, door niet onmiddellijk negatieve ervaringen te willen oplossen of wegstoppen, maar ruimte te maken door ze uit te houden.

41

We zien dat zowel Norris als Van Tongeren aandacht vragen voor de zeggenschap die het individu zoekt over zijn leven wanneer dat leven als het ware gaat schuren, in de dynamiek van wie hij is in relatie tot anderen. Het van een afstand kijken naar de eigen situatie zorgt dan voor ruimte waarin veranderingen een plaats krijgen. Die ruimte ontstaat door te reageren op het aanbod van anderen om op hen te reageren. Leraren kunnen in interactie met hun leerlingen zoeken naar welk aanbod de leerling nodig heeft, om die ruimte te ervaren. In het voorbeeld hierboven was het de voetbaltrainer, die door de nadruk te leggen op zijn talent en verantwoordelijkheid, de jongen de ruimte gaf om afstand te nemen van zijn gevoel 'anders te zijn', dat telkens spanning opriep.

Reflectie van een leraar 5

De persoon van de leraar is belangrijk voor het proces van persoonsvorming bij de leerling. Als leraar heb je de taak om de leerlingen te vormen. Je richt je voortdurend op hen, jouw leerlingen, in een leeftijd vol veranderingen, in een wereld vol veranderingen. Spreek ze aan en blijf ze aanspreken, ook als je niet weet welke kant het op gaat. Je hoeft niet altijd te zoeken naar een activiteit van de leerling waarmee hij laat zien dat hij groeit. Creëer ruimte voor je leerlingen om te reageren, door ze de kans te geven afstand te nemen van hun eigen situatie en er zo zeggenschap over te krijgen. En geef jezelf de kans om hetzelfde te doen; jij en je leerlingen zijn afhankelijk van elkaar.

Persoonsvorming stimuleren is mogelijkheden bieden voor het delen van zingevingsvragen

42

Om persoonsvorming te stimuleren moeten leerlingen en hun leraar identiteitsveranderingen kunnen verdragen, zoals we hierboven hebben besproken. Donald Winnicott, psychoanalyticus en kinderarts, ontdekte hoe een kind er voor zorgt dat hij de overgang naar een volgende ontwikkelingsfase kan maken.²⁰ Winnicott dichtte een grote plaats toe aan de verbeelding. Hij beschreef hoe de verbeelding het kind de mogelijkheid biedt om los te komen van de moeder en over te gaan van de ene ontwikkelingsfase naar de andere. Met name in de godsdienstpsychologie is zijn theorie toegepast op de manier waarop mensen omgaan met zingevingsvragen en keerpunten in het eigen leven.²¹ Wat betekent verbeelding in het omgaan met incongruentie tussen de verschillende discoursragen die Norris onderscheidt? Wat kunnen we ermee als we werken aan persoonsvorming?

Verbeelding vormt de overlap tussen werkelijkheid en fantasie. Een kind dat leert om tijdelijk gescheiden te zijn van de moeder heeft vaak een teddybeer. Het weet wel dat die teddybeer maar een teddybeer is en niet zijn moeder, maar tegelijk symboliseert de beer de moeder wel degelijk op een heel reële manier: dat blijkt er onder andere uit dat je het beertje niet zomaar kunt vervangen door een andere knuffel. De verbeelding van het kind is daarmee van betekenis: in de verbeelding vindt het kind troost om de moeizaamheid van moeders afwezigheid uit te houden, totdat dit niet meer nodig is en een andere ontwikkelingsfase is begonnen.

Een kind heeft ruimte nodig om de werkelijkheid aan te kunnen gaan, maar een volwassene evengoed. Verbeelding bevindt zich op het raakvlak van werkelijkheid en datgene wat de werkelijkheid boven gaat, zonder evenwel de realiteit los te laten. Godsdienstpsycholoog Nel Jongsmat-Tieleman

onderzocht hoe godsdienst kan dienen als speelruimte voor de verbeelding.²² Voor veel leerlingen is dit een mogelijkheid, maar voor anderen niet. Het is aan de leraar, om leerlingen te helpen hun (bronnen van) verbeelding te ontdekken en te leren gebruiken.

Reflectie van een leraar 6

Alle leerlingen hebben de mogelijkheid hun verbeelding te gebruiken. Net als ik, hun leraar. Ik kan ze te stimuleren om dat te doen. Door niet alleen aandacht te geven aan wat er gezegd wordt, maar ook aan wat er te zien is, te horen, te voelen, te ruiken. Ik hoef ook niet meteen te schrikken als iemand in de les iets zegt of doet dat afwijkt van wat ik normaal vind.

Volgens existentiële filosoof Paul Tillich kan ieder mens iets benoemen wat voor hem of haar het allerbelangrijkst is, wat zijn leven zin en betekenis geeft. Hij noemde dat ons *ultimate concern*.²³ Het is iets waardoor je gegrepen wordt, wat je raakt. Het komt van buitenaf, je kunt het niet zelf creëren. Het *ultimate concern* kan tot uitdrukking komen in religie, maar net zo goed in de kunst, in de filosofie of in een politieke gedachte. Zo'n ultieme ervaring van iets waardoor je geraakt wordt, hoeft niet altijd heel groots te zijn. Het kan je ook overkomen door het lezen van een boek of in een gesprek met iemand anders. Het heeft wel altijd betrekking op je hele persoon: het raakt de kern van je leven en omvat zowel het bewuste als het onbewuste, het cognitieve, het emotionele en het vrijwillige en transcendeert dit. Dit kan volgens Tillich doordat alle mensen deel uitmaken van zowel het eindige als het oneindige. Daarom doet vrijwel iedereen een poging om een antwoord te vinden op ultieme vragen naar de zin en betekenis van zijn bestaan. Wanneer we door iets of iemand geraakt worden in de kern van wie we zijn, kan onze eigenheid verschijnen.

Reflecties van een leraar 7

Alle leerlingen hebben een ultimate concern. Net als ik, hun leraar. We weten elkaar te raken als we elkaar laten zien wat we echt belangrijk vinden. Als je je daar bewust van bent, kun je er rekening mee houden. Je kunt het contact met leerlingen – en jezelf – beschadigen als je niet voorzichtig omgaat met dat, waarvan je weet dat het voor een ander van uliem belang is. Weten wat echt belangrijk is voor leerlingen is ook een kans om ze te bereiken.

Veilige ruimte

Maatschappelijke gebeurtenissen kunnen zoveel impact hebben op mensen, dat ze op verschillende identiteitslagen voor verschuivingen kunnen zorgen. Denk bijvoorbeeld aan de aanslagen van 11 september 2001 en de gebeurtenissen daarna, en de veranderingen in een steeds diversere samenleving. Het dwingt ons opnieuw te kijken naar de manier waarop we omgaan met zingevingvragen, zeker in het onderwijs.

In opdracht van de Europese Commissie is uitvoerig onderzoek gedaan naar de betekenis van religieuze en niet-religieuze levensbeschouwingen met betrekking tot het intercultureel onderwijs. Wat is de rol van levensbeschouwing op school eigenlijk nog? Wat is er voor nodig om op school het gesprek over gevoelige kwesties als religie mogelijk te maken? Het boek *Signposts*, van de hand van godsdienstpedagoog Robert Jackson, is een van de publicaties met aanbevelingen die uit dit onderzoek zijn voortgekomen.²⁴

In zijn boek geeft Jackson een grote betekenis aan het concept *Safe space*, oftewel veilige ruimte. In de klas moet de sfeer veilig zijn, zodat de leerling openlijk zijn visie kan uiten, zelfs als deze afwijkt van die van de leraar of van andere klasgenoten. Een veilige ruimte is een plek waar ‘jonge mensen gestimuleerd worden om na te denken over hun ei-

gen levensvisie of wereldbeeld en die van anderen (...), opdat ze een beter begrip van zichzelf verkrijgen'.²⁵ Dit is vooral belangrijk in een samenleving waar een mengeling van traditionele en niet-traditionele religieuze en niet-religieuze wereldbeelden naast elkaar bestaan.²⁶

Uit het onderzoek dat in opdracht van de Europese Commissie werd uitgevoerd bleek dat leerlingen zelf spreken van een veilige ruimte, als de leraar niet bevooroordeeld is en niet oordeelt, passende regels toepast om het gesprek mogelijk te maken, de leerlingen ondersteunt en respectvol behandelt en goed tegen conflictsituaties kan. In de les Persoonlijke Vorming laten we leerlingen vooral zelf op zoek gaan naar antwoorden. De leraar levert zo min mogelijk een inhoudelijke bijdrage aan de discussies. Onderzoek bevestigt dat die manier van werken leerlingen helpt hun antwoorden als het ware 'uit te pakken,' door samen nader te onderzoeken welke overtuigingen eraan ten grondslag liggen.²⁷

Wanneer de leraar zich te veel met de inhoud bemoeit, reageren leerlingen vaak door te zwijgen of door mee gaan met het antwoord van de leraar. Uit ander onderzoek blijkt echter hoe belangrijk de relatie tussen leraar en leerling is voor het stimuleren van de dialoog in de klas. Maar ook blijkt dat de dialoog natuurlijker, intensiever en productiever wordt wanneer de leerling persoonlijk door de leraar wordt aangesproken. Dit interpersoonlijke element lijkt een onmisbare voorwaarde te zijn voor dialoog, zowel binnen een confessioneel als binnen een niet-confessioneel raamwerk.²⁸ Uit ander onderzoek blijkt dat het succes van dialoog in een veilige ruimte voornamelijk afhankelijk is van:²⁹

- een communicatieve sfeer in de klas, waar de basisregels duidelijk worden begrepen;
- de competentie van de leraar om het gesprek sensitief en effectief te leiden;
- het zelfvertrouwen van de leerling, dat met geduld en door veel oefening ontwikkeld moet worden.

Reflectie van een leraar 8

We leven in een tijd waarin we ook op school moeten omgaan met verschillen in zingeving, wereldbeeld en levensbeschouwing. We denken dat aandacht voor persoonsvorming op school aan de leerlingen de nodige veiligheid biedt om hun eigen wereldbeeld te vormen. Als schoolleider en als leraar maak je het gesprek mogelijk. Spreek je team, je leerlingen aan op wat zij vinden, zonder zelf te snel te laten weten hoe jij erover denkt.

Conclusie

In dit hoofdstuk beschreven we hoe vanuit de samenleving een behoefte is ontstaan aan aandacht voor persoonsvorming op school. Daarnaast hebben we laten zien hoe schoolleiders, die we confronteerden met de vraag naar de identiteit van hun school, grotendeels eenzelfde visie delen op persoonsvorming. Zij deelden de behoefte aan het vormen van een gemeenschappelijke visie binnen hun school op de ontwikkeling van de eigenheid van de leerling. Zij realiseren zich dat dit vraagt om een bepaalde mate van loslaten van de controle.

Vanuit verschillende invalshoeken hebben we een theoretisch kader over de betekenis van persoonsvorming belicht. Centraal daarin staat de functie van persoonsvorming in het onderwijs. Om die functie te concretiseren is het nodig het risico van het onverwachte aan te gaan, door de normale orde te onderbreken. We zagen dat zich bewust worden van de identiteit op school en in de klas daarbij een belangrijke rol speelt. Niet omdat identiteitsontwikkeling het doel is van persoonsvorming, maar omdat veranderingen in identiteit, in de relatie met anderen, momenten creëren waarop het individu afstand neemt van zijn eigen situatie en opnieuw zeggenschap zoekt over zijn eigen handelen. Het stimuleren

van verbeelding en het delen van zingevingsvragen kunnen het proces faciliteren.

Om ruimte te maken voor dit proces moeten schoolleiders, leraren en leerlingen moeizame situaties samen verdragen, zonder ze altijd actief op te willen lossen of op zoek te gaan naar antwoorden. Dat is alleen mogelijk als er in de school en in de klas sprake is van een veilige ruimte: een plek waar de relatie tussen schoolleiders en leraren, en tussen leraren en leerlingen vooropstaat en interpersoonlijke diversiteit verwelkomd wordt. In het volgende hoofdstuk zullen we terugkeren naar de praktijk op het Edith Stein College, waar we sinds enkele jaren bezig zijn om daaraan te werken.

Persoonsvorming in de praktijk

Persoonsvorming in het onderwijs gaat om de vraag hoe we de leerling de mogelijkheid kunnen bieden om te verschijnen als subject, als uniek individu die de verantwoordelijkheid durft te nemen om goed te handelen. We zagen in het vorige hoofdstuk dat we daarvoor niet zozeer op school op zoek moeten gaan naar het antwoord op die vraag, als wel de vraag moeten durven stellen. Daar is een gezamenlijke richting voor nodig, waarbij men het anders-zijn van de ander niet als obstakel maar als mogelijkheid ziet.

Hiertoe moeten de schoolleiding en de leraren in de klas op sommige momenten de controle durven loslaten, en elkaar bevragen op waar ze voor staan, zonder de ander een bepaalde richting op te sturen. In dit hoofdstuk willen we laten zien hoe we hiermee omgaan op het Edith Stein College, in de les Persoonlijke Vorming, in het leerdomein persoonsvorming en in de school als geheel.

We zullen eerst een blik werpen op de rol van diversiteit in de manier waarop de missie en visie van het Edith Stein College in de praktijk worden gebracht. Daarna kijken we hoe de uitgangspunten van persoonsvorming toegepast worden in de lessen Persoonlijke Vorming. Daarbij komt aan de orde wat dit van de leraar vraagt. We brengen hier weer de uitgangspunten naar voren die we al beschreven in hoofdstuk 2:

- Persoonsvorming is onderbreken en risico nemen.
- Persoonsvorming is afstand nemen van de eigen situatie.
- Persoonsvorming is mogelijkheden bieden voor het delen van zingevingsvragen in een veilige ruimte.

Diversiteit als mogelijkheid voor persoonsvorming

50 Op een school met een zeer diverse leerlingpopulatie zoals het Edith Stein College, is de impact van maatschappelijke veranderingen heel zichtbaar. De meeste leerlingen komen uit gezinnen en wijken waar de kansen op een succesvol bestaan minder groot zijn dan elders. Veel van onze leerlingen ervaren al heel vroeg wat het is om de breekbaarheid van het leven te moeten verdragen. Zij weten dat van hen verwacht wordt dat ze meer bereiken dan hun ouders, maar ze voelen ook hoe er in de media of op straat over hen gesproken wordt. Hun netwerk is vaak beperkt, en bovendien hebben ze vaak te maken met loyaliteit ten opzichte van een andere cultuur waarmee ze in sommige opzichten vertrouwd zijn, maar die in andere opzichten ook onbekend is. Dat maakt hen kwetsbaar, maar in die kwetsbaarheid ligt tegelijk een enorme kracht. Op een school waar minderheden in de meerderheid zijn, is anders zijn normaal.

Afstand nemen van de eigen situatie is makkelijker als de onderlinge verschillen groot zijn en school de voornaamste verbindende factor is. Het delen van belangrijke vragen met je klasgenoten kan voor de verbinding zorgen waar de leerling naar op zoek is. Als dit plaatsvindt in een veilige ruimte, levert het delen van ervaringen vanuit ieders eigen achtergrond een rijkdom op aan mogelijkheden om met verandering in identiteitslagen om te gaan. Diversiteit op school kan ervoor zorgen dat leerlingen leren een plaats in te nemen als het subject dat ze zijn.

Persoonsvorming stimuleren is onderbreken en risico nemen

Als tegenwicht voor de 'cultuur van het meten' waar Biesta over schrijft, wil het Edith Stein College aandacht besteden aan persoonsvorming. Eenvoudig is dat niet: op rapportver-

gaderingen kunnen we geen zichtbare resultaten overleggen. Het is soms moeilijk om collega's te stimuleren om initiatieven te blijven nemen, want in het dagelijks leven op school zijn er genoeg andere prioriteiten. En kun je zoiets als een pedagogiek van de onderbreking eigenlijk wel schoolbreed invoeren?

51

We moeten ervoor zorgen dat het proces van persoonsvorming bij de leerling zo veel mogelijk wordt gefaciliteerd, maar wat moet je als schoolleider of leraar met die wetenschap als dit proces zo ongrijpbaar, onvoorspelbaar en complex is dat we het niet kunnen meten? Persoonlijke Vorming heeft op het Edith Stein College een vaste, onafhankelijke en vakoverstijgende plek gekregen in het curriculum. Daardoor is het in zekere zin tastbaar geworden. Volgens Biesta vindt persoonsvorming in het onderwijs plaats in de overlap van kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.³⁰ In het vak Persoonlijke Vorming wordt die overlap tussen deze drie functies zichtbaar.

Bij Persoonlijke Vorming worden namelijk in de eerste plaats kennis en vaardigheden aangeleerd omtrent waarden en identiteit, wat te maken heeft met de kwalificatiefunctie van het onderwijs. Daarbij wordt de leerling zich in meer of mindere mate bewust van de manier waarop hij zich tot anderen verhoudt. Daarnaast leert hij om zijn eigen blik op de wereld met anderen te delen. Er vinden ontmoetingen plaats, waarbij gezichtspunten worden uitgewisseld. De leerling leert nieuwe perspectieven kennen, maar hij merkt ook hoe anderen op zijn perspectief reageren, wat weer verwijst naar de functie van socialisatie in het onderwijs. In die context wordt de leerling uitgedaagd om zijn eigen perspectief op de wereld te laten zien en te onderbouwen. Dat verwijst naar de laatste functie die Biesta onderscheidt: persoonsvorming. Binnen het kader van de waarden van de school worden eigenheid en individualiteit voortdurend verbonden aan verantwoordelijkheid voor elkaar: in de klas, in

de school en daarbuiten. Van daaruit kan de persoonsvorming zich verder concretiseren.

52 De lessen vormen dus allereerst zelf een onderbreking, een onderbreking in het reguliere curriculum van normale lessen die de leerlingen volgen. We maken gebruik van andere, onverwachte lesvormen waarbij de leerlingen geen cijfer krijgen. We staan stil bij wat ze eigenlijk doen op school. Bovendien weten we nooit precies welke kant het gesprek in de les op zal gaan. Dat is niet makkelijk: leerlingen hebben vaak helemaal geen zin om ergens diep over na te denken of om iets van zichzelf bloot te geven. Zeker niet als ze net bezweet uit de gymles zijn komen rollen, ruzie hebben gehad in de kantine of zenuwachtig zijn voor een wiskundetoets.

Het is voor veel leerlingen soms ook ongemakkelijk: ze maken liever opdrachten voor een cijfer, opdrachten waarbij de antwoorden ergens vaststaan, in elk geval voor de leraar. Het is bij Persoonlijke Vorming veel moeilijker om de verantwoordelijkheid voor wat er gebeurt in de les bij de leraar te laten. Het vraagt immers minder inspanning om samen met je klas te roepen dat je leraar je niet begrijpt dan wanneer je steeds om je mening wordt gevraagd. Een beroep doen op eigenheid vraagt om een houding waarmee leerlingen vaak niet vertrouwd zijn.

Dit vergt ook het nodige van de leraar. Hij moet dat ongemak en die weerstand in de les zien te verdragen. Tegelijkertijd staan alle registers open om de leerling aan te spreken en om aangesproken te worden. De leraar moet de veiligheid waarborgen. Hij hoort en ziet reacties die hem of anderen raken, en soms is dat moeilijk. We hebben evenwel gemerkt dat dit je als leraar sterker maakt. We oefenen de hele les door in pedagogische tact, zelfreflectie en zelfvertrouwen. Als het lukt om op bepaalde momenten de controle los te laten, gebeurt er vaak ineens zoiets moois dat we ineens weer weten waar we het voor doen. Het zijn de stille, onverwachte en kwetsbare momenten die zomaar ontstaan en ook niet

zijn vast te houden. Het gebeurt soms ook dat het gesprek stopt, of dat een werkvorm totaal niet lijkt te werken. Dan moet je als leraar improviseren. Vaak blijkt dan in gesprekken achteraf, of in evaluaties op papier, dat de leerlingen veel meer hebben geleerd dan wat wij konden zien.

Reflectie van een leraar 9

Betrokken leraren en schoolleiders herkennen deze momenten. Velen van hen maken meer ruimte voor persoonsvorming bij de leerling dan ze zelf beseffen. Ze willen er zo graag meer van zien. Sommigen raken ontmoedigd, teleurgesteld of gefrustreerd wanneer dat niet gebeurt. Ergens tussen hun eigen identiteitslagen is het gaan wrijven. Dan zullen ze opnieuw een poging doen om zeggenschap te krijgen over hun eigen handelen. Als de school een veilige plek is, kan zelfreflectie in interactie met collega's ervoor zorgen dat ze de situatie verdragen, totdat de continuïteit hersteld is. Ook zonder het allemaal te weten. Een leraar moet in staat zijn ruimte te maken voor persoonsvorming bij de leerling.

Persoonsvorming is afstand nemen van de eigen situatie

Hebben we nu met de lessen Persoonlijke Vorming, ingebed in een leerdomein en in schoolbrede aandacht voor persoonsvorming, de functie van persoonsvorming echt in praktijk gebracht? We richten ons op reflectie, verbeelding en zinging en werken aan een veilige ruimte om dat allemaal mogelijk te maken. Alle betrokkenen in het proces zouden afstand moeten nemen van de eigen situatie, als we deze functie serieus willen nemen. Van overheid tot bestuur, van schoolleiding via leraar tot leerling, en weer terug.

In de les komen verschillende morele opvattingen aan de oppervlakte. We zien dat niet alleen aan wat de leerlingen zeggen, maar ook aan de manier waarop leerlingen tijdens

opdrachten op ons en op elkaar reageren. Een leraar die geen afstand neemt van het proces in de les en van de eigen situatie, zal minder geneigd zijn recht te doen aan die verschillen. Hij zal eerder geneigd zijn de verschillen op te lossen en daarmee (onbewust) een richting op sturen die het ongemak van de verschillen wegneemt. De kans bestaat dan dat de leerling niet leert om zelf verantwoordelijk te worden voor zichzelf en elkaar. Wanneer de leerlingen zich gezien en erkend voelen in hun verscheidenheid, is de kans groter dat ze met elkaar een beroep doen op ieders eigen verantwoordelijkheid.

Persoonsvorming is het delen van zingevingsvragen in de klas als veilige ruimte

In de les Persoonlijke Vorming is er plek voor het delen van zingevingsvragen. We benoemen ze en spreken ook bronnen van verbeelding aan bij de leerling. Wat de leerling ervaart in de les, wordt gedeeld met klasgenoten. Dat gebeurt bewust in de dialoog, en onbewust wanneer leerlingen bij elkaar zien wat hen heeft geraakt. Dat kan een ervaring zijn die is aangereikt door de leraar, door klasgenoten, door gastsprekers of door de opdrachten zelf.

Leerlingen ervaren de les Persoonlijke Vorming als een les die anders is dan andere lessen, die er als het ware bovenuit stijgt. De genoemde succesfactoren uit het onderzoek van Signposts in hoofdstuk 2 zien we regelmatig terug in de les. Wanneer we kijken naar de doelstellingen en methodiek van Persoonlijke Vorming enerzijds en de ervaringen van leerlingen anderzijds, dan zou de les Persoonlijke Vorming wel eens een bijzonder voorbeeld kunnen zijn van een veilige ruimte. Om meer veilige ruimte op school te creëren is het van belang dat we het vak verder verbinden aan andere plekken in de school, zowel in het team als in de klassen. Met een duidelijke, breed gedragen visie op persoonsvorming is het mogelijk om dat te realiseren.

Conclusie

In dit hoofdstuk keerden we met de opgedane inzichten uit de theorie terug naar de school. We zagen dat aandacht voor persoonsvorming aansluit bij de functie die de school heeft als verbindende factor. Op het Edith Stein College biedt de aanwezige diversiteit aan een kwetsbare doelgroep de mogelijkheid om zeggenschap te leren nemen. We beschreven hoe dat kan worden georganiseerd in de les. Daarbij keken we ook naar de rol van de leraar. Ook deze moet van een afstand naar het proces kunnen kijken. Dit is met name belangrijk om diversiteit recht te kunnen blijven doen, waardoor de leerlingen van elkaar leren waar ze staan. Zo leren ze ook elkaar te vertellen en te laten zien waardoor ze geraakt worden en wat ze belangrijk vinden. Hoe meer plekken in de school worden gecreëerd waar die benadering van diversiteit zichtbaar wordt, des te meer mogelijkheden er komen voor persoonsvorming.

Leerlingen over persoonsvorming

We hebben ons in dit boek tot nu toe gericht op de betekenis van persoonsvorming in de school. We beschreven welke plaats het vak Persoonlijke Vorming inneemt op het Edith Stein College, wat het vak inhoudt en welke rol de leraar heeft in de les. Om het beeld compleet te maken, willen we ook weten hoe de leerling de lessen Persoonlijke Vorming ervaart. Omdat er (nog) geen onderzoek is gedaan naar de betekenis van de les voor de leerling, moeten we ons beperken tot wat er bekend is uit lesevaluaties. Daarnaast hebben we enkele leerlingen laten interviewen naar hun bevindingen. Het is aan de lezer om te bepalen of ze in de verhalen iets terugzien van wat we in dit boek beschreven. Voor ons is het belangrijk dat de leerlingen aan het woord zijn geweest.

Leerlingevaluaties

Voordat we ingaan op de evaluaties, geven we eerst de doelstelling van het vak Persoonlijke Vorming, zoals die op het Edith Stein College gehanteerd wordt:

Persoonlijke Vorming is een vakoverstijgende lessenserie, waarin de ontwikkeling van eigenheid expliciet en in interactie met anderen wordt gestimuleerd. De lessen pv hebben tot doel om de leerling:

- te stimuleren om zichzelf beter te leren kennen, erkennen en waarderen; en
- verantwoordelijkheid te laten ontwikkelen voor zichzelf en (on-)bekende anderen.

In Hoofdstuk 1 beschreven we al dat de leerlingen na elke les een korte evaluatie invullen. Daarin vragen we of de doelen

van de les door de leerling zijn gehaald. Daarnaast vragen we of de les veilig genoeg was om jezelf te zijn, om te doen en te zeggen wat je wilde. Tot nu toe zijn de antwoorden of beide vragen gemiddeld genomen erg positief. Dat is opvallend, als je kijkt naar de kritische manier waarop er in de les gereageerd wordt, zowel op de leraar als op elkaar. Daarbij zijn de lesdoelen niet bepaald voorzichtig. Als voorbeeld noem ik een les over de waarde ‘waardering’, waarin we de vraag stelden: ‘Ik waardeer mijn leven meer dan voor deze les.’ Een ruime meerderheid van de brugklassers beantwoordden de vraag met ‘ja’.

Wanneer de leerlingen in hun evaluatie minder positief zijn over de veiligheid in een les, komt dat vaak overeen met onze eigen ervaringen. Leerlingen kunnen vaak goed benoemen waar het aan lag als de doelen niet gehaald werden, of als de les niet veilig was. ‘We waren heel erg druk. Er was voor de les iets gebeurd.’ Of: ‘Het was een beetje saai wat we moesten doen’, en: ‘Ik snapte er niets van.’

Onlangs gaf ik (AB) les op een school in het Westland, een school met een heel andere leerlingpopulatie dan het Edith Stein College, een proefles Persoonlijke Vorming. Ik kende de leerlingen uiteraard niet en koos daarom voor een les over de waarde ‘vertrouwen’. Zelfs deze leerlingen, van wie verwacht

Reflectie van een leraar 10

Het is natuurlijk goed om niet te veel betekenis te hechten aan evaluaties. Maar ondanks dat valt het ons elke keer op hoe open leerlingen zijn in hun antwoord, hoeveel meer ze horen, zien en voelen in de les dan we vermoeden, en hoe goed ze hun ervaring onder woorden kunnen brengen. Dit wordt bevestigd door wat we lezen in de interviews. Het geeft ons, leraren en schoolleiders, in elk geval te denken over wat er nog meer mogelijk is ...

werd zich open te stellen voor een onbekende juf, waren positief over de veiligheid in de les. Maar bovendien ervoeren ook zij iets van de doelstellingen, doordat ze positief antwoordden op de vragen in de evaluatie. Sommigen vulden ze zelfs aan: 'Ik weet nu wat het betekent om te vertrouwen.'

Interviews

Naast de evaluaties van de lessen hebben we er in dit boek voor gekozen om een aantal leerlingen te laten vertellen over hun ervaringen met het vak PV. We hebben uit meerdere klassen één of twee brugklasleerlingen laten interviewen door een onderzoeker van buiten de school, die de leerlingen niet kenden. De interviews zijn uitgevoerd door onderzoeker Gertie Blaauwendraad van de Hogeschool Utrecht. De leerlingen werden uitgenodigd zo eerlijk en open mogelijk te zijn in het beantwoorden van de vragen.

De vragen werden gesteld tegen de achtergrond van de doelstelling van het vak en de uitgangspunten van persoonsvorming, zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 2:

- jezelf leren kennen, erkennen en waarderen;
- onderbreken en risico nemen;
- afstand nemen van de eigen situatie;
- het kunnen delen van zingevingsvragen;
- een veilige ruimte.

Om hier iets over te weten te komen van de kant van de leerling, zochten we in de interviews een antwoord op de volgende vragen:

1. Wat is volgens de leerling het doel van de lessen Persoonlijke Vorming?
2. Wordt die doelstelling volgens de leerling behaald?
3. In hoeverre ervaart de leerling de lessen Persoonlijke Vorming als anders dan andere vakken?

4. Wat ervaart de leerling door de lessen aan zelfkennis, erkenning en waardering?
5. Hoe ervaart de leerling zichzelf ten opzichte van de samenleving? Ervaart de leerling een verschil tussen de identiteitslagen, en leidt dit tot weerstand?
6. In hoeverre ervaart de leerling dat hij in de les even boven de werkelijkheid wordt uitgetild?
7. In hoeverre ervaart de leerling de les als veilig?
8. Wat zegt de leerling over de rol van de leraar bij Persoonlijke Vorming?

Michael

‘Het doel is dat we weten wie wij zijn. Onze identiteit. Als wij in de tweede zitten, weten we bijvoorbeeld wat we willen kiezen. Ja, dat doel wordt wel gehaald. We praten over hoe je bent, wie je bent. Door Persoonlijke Vorming weet ik dat beter. (...) We hadden het over vertrouwen bijvoorbeeld; ik weet nu wat meer van hoe dat moet.

Persoonlijke Vorming gaat niet altijd vanzelf. Kinderen storen soms. De juf is lief; ze wil de kinderen niet wegsturen, omdat ze dan denkt dat de kinderen het beter kunnen. Als ze boos wordt, leren ze daar niet van. Als zij niet boos wordt, word jij ook niet boos.

We moesten een keer een interview doen met onze ouders. Dat was wel lastig, want dan moet je vertalen, en mijn vader spreekt geen Nederlands. Dat hebben de andere leerlingen ook. Soms is de les ook te kort om iets af te maken. Dan had ik een spel nog wel langer willen doen. Ik werk niet aan alles mee. Laatst gingen we mediteren over de toekomst. Toen vroeg de juf of we onze schoenen uit wilden doen. Nou, dat deed niemand, ik ook niet. Dat is echt raar, want dat doen we nooit op school.

Wat ik moeilijk vind in de samenleving? Ik vind het raar hoe sommige mensen denken. Als iets is gebeurd, zoals de

aanslagen in Parijs, dan denken de mensen meteen dat alle moslims verkeerd zijn. Daar hebben we het over gehad in de les. Kinderen die islamitisch waren werden toen boos. Ik vind dat ze gelijk hebben. Als mensen in de politiek zo over ze denken, dat zij dus ook zo kunnen zijn als ze ouder worden, dan vind ik dat je best boos mag worden. Ik werd zelf niet boos, maar vind het wel vervelend. Ik vind het dom dat mensen zo denken. Ze hebben geen informatie. Je moet eerst iets weten voordat je oordeelt. Ik zou daar wel wat aan willen doen, dat mensen zo denken, maar ik weet niet zo goed hoe. Ik kan wel mensen laten zien dat andere mensen niet verkeerd hoeven zijn. De school kan laten zien dat het anders is, dat moet je laten zien.

61

De les Persoonlijke Vorming is veilig. Je kunt met de leerlingen praten en met de juf. Ze begrijpen het. Ze weten daarvoor hoe ik voel en hoe ik ben. Ik vind het leuk dat het er is. Het is belangrijk om te weten wie je zelf bent. Dan weet je wat je wilt in het leven, wat je wilt bereiken, wie je vrienden zijn, met wie je om wilt gaan, wat je waardeert aan je familie.

Er zit verschil tussen familie, de maatschappij en vrienden. Mijn familie is het niet altijd met elkaar eens. Dat zie je niet in de maatschappij. Want de beelden op tv laten niet echt zien hoe verschillend het is. Je ziet het altijd vanuit een bepaalde manier, een bepaalde mening. Je ziet dus niet wat er echt gebeurt. Mensen moeten ook begrijpen dat er meer meningen zijn. Soms als mijn vader om mijn mening vraagt over de maatschappij, dan geef ik die.

Persoonlijke Vorming is een andere les dan anders. Je hoeft er niet voor te leren. Je moet gewoon jezelf zijn en meedoen. Dat geeft een leuk gevoel. Je weet dat je iets leuks gaat doen. Soms doen we iets met verbeelding. Dan word je kalmer, en is het stil in de klas. We kijken dan naar de toekomst, naar wat je allemaal wilt. Soms gaat het niet om wat er echt gebeurt hoor, maar om wat je graag wilt. Een leuke baan of zo. Door zo'n les wil je dat dan bereiken.

Er is nog wel iets wat anders kan. Bij Persoonlijke Vorming mag je niet naast elkaar zitten, omdat je elkaar anders stoort. Ik begrijp het wel, maar volgens mij kan dat best.'

Hajar

62

'Het doel van de les is dat je je mening kunt uiten. Je kunt zijn hoe je echt bent. Je kalmeert. Het is niet echt een les. Je doet alles samen met elkaar, dat is leuk. We schrijven wat we vinden, we zeggen wat we willen veranderen. Je bent heel open met elkaar, dat is fijn. We kunnen alles zeggen tegen de juf. Het doel wordt gehaald. Ik had gehoord dat het op andere scholen niet wordt gegeven, maar dat moet wel. Het is heel speciaal, omdat je dan heel open bent. Bij de andere lessen leer je vaak, je schrijft wat op en zo. Maar bij deze lessen doe je gewoon hoe je echt bent. Dat kan, omdat de juf zelf heel open is en niet streng. Ze leeft met je mee, snap je? Dat vind ik heel belangrijk. Bij de andere lessen kun je niet vertellen wat je er van vindt als je straf hebt, dan moet je gelijk weg gaan.

Wat ik niet leuk vind bij Persoonlijke Vorming? Soms moet je echt heel rustig zijn, en ik kan dat niet zo goed. Ik ben echt druk van mezelf. Als ik moe bent of echt geen zin heb, dan is het lastig om mee te doen. Dan denk ik aan andere dingen die ik aan mijn hoofd heb. Maar de juf begrijpt dat, weet je? Ze laat me dan even, en daarna doe ik weer gezellig mee. De vorige les bijvoorbeeld, toen waren we heel erg druk. De juf zei toen: ga maar weg, je mag alleen blijven als je mee wil doen. Toen bleven een paar. Omdat we juf niet wilden kwetsen. maar ook wel om te zien of de les wat was. De rest ging pauze houden. Op het laatst werd de les echt leuk. We waren ook gewoon blij dat de juf blij was.

Ik ken mezelf soms wel en soms niet. Soms kijk ik in de spiegel en weet ik het. Persoonlijke Vorming heeft daarin wel geholpen. Nu weet ik van mezelf dat ik lief ben en ook druk.

We zijn erg verschillend in de klas. Sommige vriendinnen waren eerst rustig en nu druk. Ik was altijd al druk. Maar ik ben ook veranderd. Eerst was ik erg op mezelf, wilde het liefst alleen zijn, al had ik vrienden om me heen. Maar ik was apart. Ik ben opener geworden met iedereen. Ik wil school afmaken.

63

Ik pas in de samenleving. Ik weet hoe de mensen zijn. Mensen willen wel met me omgaan. Ik zit op boksen, net als mijn vader. We doen alles samen.

Persoonlijke Vorming is veilig. Ik zeg geen echte geheimen in de les of zo. Maar in de les zeg ik wel alles wat ik wil zeggen. In de les zeg ik hoe ik het zie. Sommige kinderen zeggen wel eens dat je zo en zo moet denken. Ze worden boos als je het anders ziet. Maar ze kennen me wel hoor, ze weten dat ik het toch wel zeg. Ik vind het erg jammer dat iedereen hetzelfde moet denken. Het gaat ze dan niet alleen om mij, ook om meerdere mensen die ergens niet mee eens zijn. Ze denken dan alleen aan zichzelf, en niet aan anderen. Je kan het uitpraten, misschien kom je dan op een manier om daar iets aan te doen. In de samenleving moet je het ook uitpraten. Maar als mensen boos worden, dan kan je er niet zo veel meer aan doen. Als ze maar zien dat ik mijn best heb gedaan om uit te leggen wat ik bedoel, dan is het genoeg. Maar ik blijf mezelf. Ik ga niet mee-spelen.

Ik weet wel wie ik wil zijn. Maar soms wil ik toch nog wat veranderen. Ik moet echt harder werken aan mijn huiswerk en minder buiten spelen. Maar dat is moeilijk.

In de les over dromen over de toekomst waren we eerst druk. Toen zag ik ook echt niks voor me. Maar toen die kinderen dus weg waren en we het nog een keer gingen proberen, lukte het echt. Ik zag gewoon dat ik in een huis woonde. Dat mijn ouders op bezoek kwamen en mijn zus, en dat we dan met zijn allen gingen barbecueën in de tuin. Dat was echt leuk.

Persoonlijke Vorming is echt apart. Je zit niet de hele tijd in je boek te kijken, maar je kijkt gewoon naar de mensen om je heen. Hoe zij het leven zien en hoe je zelf het leven ziet. Dat voelt veel beter. Je bent dan heel erg open, en bij de andere lessen niet. Ja, ik herken wel dat je even van bovenaf naar alles kijkt, want je ziet ook zoveel andere dingen. Van de kinderen die altijd zo stil zijn, hoor je ineens dat ze thuis heel druk zijn en dat ze een leuk gezinnetje hebben. En van de kinderen die heel druk zijn, hoor je opeens dat ze het thuis heel moeilijk hebben en zo. Dat vind ik dan echt heel erg, dan probeer ik wel te helpen. Er is een meisje in de klas, dat is altijd zo rustig, maar zij had het echt moeilijk thuis. Ze was altijd alleen buiten, nooit iemand erbij. Ik ben toen maar een keer met haar naar huis gefietst. Ik denk: als we geen Persoonlijke Vorming hadden gehad, had ik dat nooit geweten. Ik zou dan niet eens naar haar kijken, ik zou niet eens weten wat ze deed.

Wat ik nog wilde zeggen, dat gaat over onze juffrouw. Ze is heel rustig en lief en luistert vaak naar anderen. Ze geeft de mensen kansen, bijvoorbeeld als ze druk zijn. Dat is heel anders dan met anderen, want ze is zo open met iedereen. En niet zo streng.'

Maria

'Persoonlijke Vorming is een soort psychologie. Je leert te voelen wat andere mensen voelen, mensen met problemen. Zoals ikzelf: toen ik hier kwam in Nederland had ik veel problemen met mezelf, privé. Door deze lessen voel ik me beter. Want hier mocht ik over mijn problemen praten.

Maar het doel is niet alleen psychologisch. Het helpt niet alleen met mijn problemen, het is meer dan dat. Ik vind dat alleen heel moeilijk om uit te leggen. Het gaat erom dat het ook over anderen gaat. Bij Persoonlijke Vorming leer je hoe je andere mensen kunt begrijpen.

Ik leer nadenken over anderen, dat gebeurt in de les. Bijvoorbeeld als de juf vraagt naar wat we voelen. Iemand zegt dan dat het niet goed gaat. Dan denken we samen na over oplossingen. Je leert in de lessen Persoonlijke Vorming dus om te gaan met dingen van anderen.

Vroeger in Polen werd ik nooit geaccepteerd in de klas, dat was heel moeilijk. Het heeft negen jaar geduurd. Toen ik hier in Nederland kwam, was ik echt bang voor de nieuwe school. Wat als hier hetzelfde zou gebeuren? Maar ik begon met die les Persoonlijke Vorming. Meteen al door die eerste les was mijn angst over. In die les ging het erom dat je elkaar leerde kennen. Zo maakte ik echt kennis met iemand. En dat werd vriendschap, en die is er nog steeds zo. Ja, ik heb mezelf leren kennen bij Persoonlijke Vorming.

Persoonlijke Vorming is echt anders dan de andere lessen. Bij Persoonlijke Vorming kan ik over alles praten wat ik wil. Als er geen Persoonlijke Vorming was geweest, zou ik nog steeds bang zijn. Maar ik niet alleen hoor! Veel kinderen voelen zich veel beter door de les, net als ik. Iedereen vindt de les fijn.

Ik heb geleerd dat anderen anders zijn, dat ze een andere mening hebben dan ik. Ik hoef mensen niet te veranderen. Ik hoef ze niet te overtuigen dat ze anders moeten denken. De Nederlandse samenleving is beter dan in Polen. Wij gaan hier bijvoorbeeld makkelijker met andere landen en religies om, iedereen accepteert elkaar. Ik zou niks kunnen bedenken wat ik hier zou willen veranderen. Misschien komt dat nog, maar nu weet ik niets.

Het is veilig bij Persoonlijke Vorming. Dat komt omdat juf echt luistert. Ze kijkt niet uit het raam, ze kijkt in mijn ogen als ik iets zeg. Ik voel dat ze me kan helpen, dat ze echt luistert.

Door Persoonlijke Vorming weet ik beter wat mijn klasgenoten voelen. Anders weet je dat niet. Dat is echt goed, want ik ken mijn klasgenoten nu beter. Ik weet nu meer over

anderen mensen. Als ik in de toekomst iemand zie met problemen, kan ik iets doen, iets oplossen.

Doordat ik naar het verleden kan kijken, kijk ik anders naar de toekomst. Wanneer ik kijk naar de toekomst, denk ik nu niet meer aan het verleden. Want dat gebeurt niet meer. Ja, dat komt echt ook door de les Persoonlijke Vorming.'

66

Karima

'Het doel van Persoonlijke Vorming is om met kinderen te praten over dingen waar ze niet zoveel over praten. Serieuze zaken. Maar het lukt niet erg bij ons in de klas. Dat ligt niet aan de juf, die is goed, maar de klas kan het allemaal niets schelen. Ze zijn zo druk. Ze nemen niets serieus. Dan gaan ze grappen maken. Maar soms gebeurt het wel, en dan is het bij Persoonlijke Vorming. Ik vind het zelf wel goed om over serieuze zaken te praten, maar tot op zekere hoogte. Niet té persoonlijk, want dat hoeft niemand te weten. We hoeven in de klas geen vrienden te zijn.

Soms wordt het doel wel gehaald. Misschien komt dat omdat we dan meer doen. Dat was bijvoorbeeld in een les waar we op bezoek gingen in een andere klas. Je moest toen een gesprek aangaan met iemand die je niet kende. Dat vond iedereen leuk. Er was ook een les over verlies, maar dat ging helemaal niet. We waren toen allemaal moe, en er was net iets gebeurd in de pauze. Ja, dan wordt het niks. Op mijn vorige school hadden we lessen in *life skills*, dat leek hierop. Dat ging beter, want daar kreeg je een cijfer voor en moest je huiswerk maken.

Ik sta anders in het leven dan mijn vrienden. Iedereen zegt dat ik ouder ben dan de mensen van mijn leeftijd. Veel familie heb ik niet in Nederland, en de familie die ik heb, ken ik niet goed. Mijn broer woont nog in Libië. We appen wel en zo, maar het is toch anders dan echt iemand kennen.

De Nederlandse samenleving is oké. Wat ik graag zou willen veranderen is, dat mensen niet zo snel oordelen hier. Je loopt door de straat en iedereen kijkt naar jou. O, je hebt een hoofddoek, dat betekent dat je ons gaat bombarderen of zoiets. Oké, het gebeurt. In Parijs, in Brussel. Maar ik ga dat toch niet doen? Ik ben nog maar twaalf, of dertien! Ik vind het niet leuk dat ze zo kijken. Ik vind het gewoon irritant. Ik doe je niks. En ik vind het ook niet eerlijk. Zij zijn degenen die bommen gooien op Syrië en zo. Beide kanten doen slechte dingen. De situatie is al heel slecht, maar het wordt zo nog slechter. En wat hebben wij nou gedaan? (...) De wereld is zo'n puinhoop. Ik kan daar weinig aan doen. Ik heb niet zo'n zin om voor de overheid te werken, want daar weten ze ook niet hoe het zit. Ik word advocaat. Je geeft je eigen mening, je vecht voor een persoon. Je helpt mensen. En ik word ook dierendokter. En wetenschapper, haha. Thuis kan ik goed mijn mening geven, maar wel met respect.

Wat ik jammer vind bij Persoonlijke Vorming is dat je het snel weer vergeet, omdat er steeds een paar weken tussen de lessen zitten. Volgens mij gaat het erom dat leerlingen zichzelf leren waarderen, dat ze verantwoordelijkheid gaan nemen en zo, respect hebben voor andere mensen. Maar dat moet je dóén. De les wil je daarbij helpen, maar tussen de lessen door moet je het ook nog gaan doen. Leerlingen hier zijn zo kinderachtig. Ik denk dat dat komt door internet en zo. Ze hebben geen waardering meer voor de dingen. Ze krijgen nieuwe telefoons, ze krijgen alles, maar mensen in andere landen krijgen niks. Die zijn in oorlog, ze hebben niks. Ze snappen dat wel, maar ze zijn verwend. Je kunt je kinderen alles geven wat ze willen, maar maak er geen misbruik van. Dan zeggen ze bijvoorbeeld: o, ik heb een toets, ik blijf thuis. En waarom? Sommige kinderen hebben niet eens een school. Ze hebben geen idee wat ze allemaal hebben. Dat stoort mij. Persoonlijke Vorming probeert dat we anders gaan kijken. Maar of dat lukt ...'

Ashwan

68

‘Het doel van de les Persoonlijke Vorming is dat je meer jezelf probeert te zijn. Ja, bij mij is dat wel gelukt. Als ik vragen stel aan de juf, dan gebruik ik daarna wat ze zegt. Toen mijn neef zelfmoord had gepleegd, was dat best moeilijk om te verwerken. Maar na de les Persoonlijke Vorming werd het rustiger. Ik weet niet waarom, maar ik werd rustig. We hadden het er niet eens over in de les. Maar ik dacht ineens: we gaan allemaal een keer dood. Persoonlijke Vorming is anders dan andere lessen. Het kalmeert je. Je gaat aan leukere dingen denken, je vergeet de dingen die gebeurd zijn. Tijdens Persoonlijke Vorming kijk ik niet naar het verleden, ik ga gewoon naar de toekomst, naar blijheid. Verdriet en boosheid heeft geen zin. Degene die je mist, komt niet meer terug.

Ik vind het zelf niet veilig om in de klas over eigen moeilijke dingen te praten, want je weet niet hoe de anderen gaan reageren. Ik luister liever, daar leer je ook van. In de les Persoonlijke Vorming leer je aan andere dingen te denken dan aan de dingen waarover je piekert. Dan snap je je emoties meer. Je moet gewoon altijd blij zijn. Die spelletjes in de les, dat vind ik leuk, met kaartjes en zo. Discussiëren is niet zo nodig, maar ja, het hoort erbij. Maar ik begrijp niet waarom ze dat hier zo belangrijk vinden. Misschien om beter uit je woorden te komen. Je leert wel wat van andermans mening, dat wel. Een voorbeeld kan ik niet noemen, maar het is wel leuk om met elkaar uit te zoeken wat het antwoord is. Als iemand anders denkt dan ik, dan leer ik daar wat van. Maar je moet wel jezelf blijven. Als je te veel naar anderen luistert, gaan dingen verkeerd. Ik doe wat ik zelf wil. Andere mensen hoeven niet voor mij te kiezen. Als ik met de tram naar school wil, kom ik met de tram. Dan ga ik niet zomaar met de fiets omdat iemand anders dat zegt. Tenzij het echt nodig is. Stel je hebt gym op een andere plek en dan zegt iemand:

kom, dan kunnen we samen fietsen, dan vind ik dat een goede reden. Dan doe ik het wel.

Ik heb veel vrienden die anders denken dan ik, maar ik kies gewoon wat bij mij past. Hoe dat zit in de samenleving? Dat weet ik niet. Ik hou niet van politiek. Het is zo saai. In Nederland gaat alles goed. Ik vind het wel goed zo.'

69

Colin

'Eigenlijk heb ik geen idee wat het doel is van Persoonlijke Vorming. Misschien dat leerlingen meer over zichzelf leren. Dan kun je wel zeggen dat het gehaald wordt, ja. Zoals in die les waarin we gingen mediteren. Maar daar heb ik zelf niet aan meegedaan, dat wilde ik niet. Ik vind mediteren is symbolisch, zoals yoga en religie, en ik ben atheïst. Ik kan elke religie omvergooien. Als je even nadenkt, dan weet je dat het niet waar is. Maar dat moet je niet tegen religieuzen zeggen hoor, je moet gewoon je ding doen. Als je zegt dat het onzin is, krijg je miljoenen mensen over je heen, of word je vermoord. Ik begrijp wel dat mensen vroeger religieus waren, maar nu hebben we de wetenschap.

Persoonlijke Vorming geef ik een 8. Ik weet eigenlijk zelf niet waarom. Het is geen slecht vak, maar nodig is het ook niet. De gebruikswaarde is niet helemaal helder, maar je kunt het vast wel een keer gebruiken. Bij wiskunde en Nederlands is het helder, maar bij Persoonlijke Vorming weet ik het eigenlijk niet.

Ik weet niet of ik mezelf goed ken. Kan iemand zichzelf goed kennen? Ik weet wat ik wil en ga doen, dat is genoeg.

Het is goed dat iedereen anders is, anders wordt de wereld saai en voorspelbaar. Ik heb al snel niet meer geluisterd naar de lessen Persoonlijke Vorming, dus waar het allemaal over ging weet ik ook niet.'

Fatima

70

'Ik weet echt niet wat het doel is van Persoonlijke Vorming. Ik weet alleen dat ze wat van me willen weten. Ja, misschien is dat het doel dan wel. Ik vind het gewoon echt geen leuk vak. Kijk, als ik blij ben, ben ik blij. Maar bij Persoonlijke Vorming moet je steeds zeggen waarom je blij bent, of boos. Heel irritant. Ik ben boos omdat ik boos ben en verder niet. Ik weet niet waarom ze het vragen. Gewoon omdat ze zich met mijn leven willen bemoeien. Het zijn gewoon te veel doordenkvragen. Te veel denkwerk voor niks. Ik zie het nut er niet van in. Heel veel kinderen vinden dat. Maar je moet wel goed meedoen in de les. Want anders ga je niet over; school vindt dit belangrijk. Hoe me dat lukt? Kijk, als we over cultuur praten, dan vind ik het wel leuk. Niet over gevoelens, die nutteloze dingen. Dat doen ze altijd op school, ze denken meteen dat er iets achter zit. Als ik een keer geen zin heb, denken ze meteen dat er wat gebeurd is. Gevoelens komen in je op. Bij Persoonlijke Vorming moet je bewust zijn en zo, maar waarom? Ik doe het gewoon zelf.

Jij, bekenden, onbekenden: we zijn allemaal anders. Iedereen denkt anders. De maatschappij denkt anders dan mijn familie. Maar het is gewoon zo. Ja, soms is het irritant. En soms niet. Als iemand zegt: die kleur is mooier, en je denkt ja, dat is eigenlijk wel zo, dan is het wel goed. Ik vind dat het land niet goed geregeerd wordt. Eerlijk gezegd is Nederland heel gierig. Je ziet op tv vaak mensen die geld tekortkomen. En dan krijgen ze in dat programma geld. Maar dan denk ik: ze geven die mensen expres geen geld op tv, zodat ze lekker kunnen verdienen met dat programma. Met een bekende Nederlander erbij. Heeft diegene uiteindelijk niks bereikt natuurlijk, er verandert niks.

Ik weet niet wat ik later wil worden. Die standaardberoepen vind ik niet leuk. Brandweerman, politie en zo. Het komt vanzelf. Kijk, de enige zekerheid die wij in het leven hebben is dat wij mensen doodgaan.

Sommige dingen van Persoonlijke Vorming vind ik wel leuk hoor. Cultuur, of als we over meningen praten, over wat wel en niet mag. Als de juf bijvoorbeeld vertelt over iets wat er in het land aan de hand is en dan vraagt naar je eigen mening erover. Dat vind ik wel leuk. Dan hoor je ook wat anderen vinden. Een keertje hadden we het over moslims. Ja, daar gaat het eigenlijk wel heel vaak over. De politiek wil het blijkbaar graag over moslims hebben. Maar goed, toen zei de juf: moet je in de islam per se een hoofddoek dragen? Nou, ik ben wel moslim, maar ik draag dus geen hoofddoek. Begonnen die jongens meteen dat dat niet goed is. Maar dat is dan wel makkelijk gezegd. Want dan moeten zij eigenlijk met lange mouwen lopen, en dat doen ze toch ook niet. En als je het doet omdat het moet terwijl je het eigenlijk niet wilt, dan doe je het voor niks. Of bijvoorbeeld als de juf vraagt wat we ervan vinden dat veel christenen niet bidden voor het eten en niet naar de kerk gaan. Dat vind ik interessant. Ik hou me echt niet stil in de les hoor. Kijk, ik bid wel, al heb ik geen hoofddoek. Jongens hoeven niet eens een hoofddoek, maar kijk eens hoe ze zich soms gedragen. Ze gaan soms stelen, of later roken, of later alcohol drinken. Dan moet je niet tegen mij zeggen dat ik geen goede moslim ben.

Persoonlijke Vorming is totaal anders dan de andere lessen. Je hebt er geen boeken voor nodig, het gaat om wat je vindt. Soms leer ik wel iets. Discussies. Maar verder ben ik allang blij met wat ik heb en hoe ik ben. Je moet tevreden zijn met wat je hebt.

Of je in de les even boven de werkelijkheid wordt uitgetild? Ja, dat is waar, dat is echt zo. Hoe dat voelt? Nee hè, daar gaan we weer! Het is oké. Zo goed? Als Persoonlijke Vorming niet gegeven werd, zou ik het toch wel erg vinden. Omdat dat discussiëren goed is. En andere kinderen hebben het wel nodig.'

Azzedine

72

Het doel van Persoonlijke Vorming is dat kinderen beter leren omgaan met anderen. Beter communiceren met anderen. Dat wordt gehaald. Ik had weinig contact met sommige leerlingen, en nu praten we veel vaker over hoe de les was, vooral door Persoonlijke Vorming. We werken ook samen in de les. Leuke dingen, daar praten we over. Of we praten over elkaar, dat is ook leuk. Je leert jezelf beter kennen en de anderen ook. Door samenwerken. Door Persoonlijke Vorming weet ik nu dat ik beter ben dan ik zelf dacht. Ik heb meer zelfvertrouwen gekregen, waardoor het nu ook heel goed gaat op school. Als je over jezelf gaat praten, kom je erachter hoe je denkt, waar je anders nooit over nadent, over gewone dingen uit je leven. Dan ga je het ineens zeggen.

Het is veilig bij Persoonlijke Vorming. De juf praat goed met je. Ze geeft je vertrouwen door wat ze zegt. Persoonlijke Vorming is echt anders. Het is belangrijk om vertrouwen te hebben, dan doe je meer, durf je meer. Eerst, aan het begin van het jaar, durfde ik niet eens door de gang te lopen. Dacht ik dat iedereen naar me keek. Door Persoonlijke Vorming is dat anders. We gingen in een les bij een andere klas op bezoek. In de gang gaan we nu met elkaar praten, ik denk niet meer zo dat iedereen op me let.

Bij Persoonlijke Vorming vind ik alles leuk. Echt over jezelf praten is best eng hoor. Maar ik doe het toch, want ik vertrouw de juf. Dan weet ik dat het goed komt. Anderen vinden het ook eng. Als er een vraag wordt gesteld, blijft de klas eerst vaak heel stil. Dan weet ik precies wat ze denken. Ze denken dan: ik weet niet of ik dit ga zeggen. Maar de juf zegt altijd: je hoeft het niet te zeggen. Dat helpt dan, daarna zeggen ze het meestal wel. De juf is heel belangrijk.

Vrienden, familie, samenleving ... nee dat is niet hetzelfde. Bij familie is er meer hetzelfde. Als ik bij mijn neef ben, dan praat je met elkaar over dezelfde dingen. De samenle-

ving doet het wel goed, de meesten doen het goed. Geert Wilders niet. Veel dingen doet ie het goed, maar met sommige dingen gaat hij net de grens over. Het heet PVV, partij van de vrijheid. Maar dat is toch geen vrijheid? Vrijheid is dat iedereen dezelfde rechten heeft. En niet dat bijvoorbeeld Marokkanen minder rechten hebben dan Hollanders, zeg maar. Ik negeer het gewoon als ik dat hoor. Ik word eerst wel boos, maar daar wil ik niks mee doen. Waar de boosheid zit? Die zit diep. Diep van binnen. Omdat het niet eerlijk is. Mijn familie negeert het ook gewoon. Negeren is het beste. Maar je moet er af en toe ook over praten, dan kom je achter meer dingen. Mijn moeder bijvoorbeeld weet er meer van. Dan weet ik weer meer wat er gaande is, dan kan ik het volgen. Ik zou iets willen doen. Het willen stoppen.

Is Persoonlijke Vorming een les waar je even omhoog wordt getild? Ja, dat herken ik heel erg. Want je denkt aan verleden en toekomst. Dan zie je soms voor je hoe je gaat leven. Ik zag vliegende auto's voor me. Het voelt wel goed. Als er geen Persoonlijke Vorming was, zou het minder leuk zijn. Het is een van de leukste lessen.'

Over de auteurs

75

Dit boek is gebaseerd op de uitgebreide verkenningen en experimenten van Anita Bruin-Raven, en op de door haar gerealiseerde praktijk van het vak Persoonlijke Vorming aan het Edith Stein College. Zij is docent Persoonlijke Vorming aan het Edith Stein College in Den Haag, een school die onderdeel is van Stichting Lucas Onderwijs. Haar perspectief is leidend geweest bij het schrijven van dit boek. Zij is de eerste en belangrijkste auteur. Anita heeft met medeauteurs Hartger Wassink en Cok Bakker een aantal jaar samengewerkt in het onderzoeksproject Persoonlijke Vorming aan de Hogeschool Utrecht, waar de invoering van de lessen Persoonlijke Vorming op het Edith Stein College de aanleiding voor was.

HARTGER WASSINK was als begeleider vanuit de Hogeschool Utrecht bij dit project betrokken, en is ondertussen stafmedewerker bij NIVOZ in Driebergen, waar men de beschreven ideeën en ontwikkelingen een warm hart toedraagt.

COK BAKKER is hoogleraar Didactiek van Levensbeschouwelijke Vorming aan de Universiteit Utrecht en lector Normatieve Professionalisering aan de Hogeschool Utrecht.

Noten

- 1 Platform Onderwijs2032 (2016). *Ons Onderwijs2032. Eindadvies*. Den Haag: Platform Onderwijs2032 77
- 2 *De Visie, de Missie, het Imago en de Aanpak van Edith Stein* (interne notitie). Den Haag: Edith Stein College, 2014.
- 3 *De grondslag verdiept. Een actuele visie op de identiteit van Lucas Onderwijs en haar scholen* (interne notitie). Den Haag: Stichting Lucas Onderwijs, 2007.
- 4 Centrum 16·22 (z.j.). *Lespakket Mij. Een onderzoek naar de eigen identiteit en die van de ander*. Den Haag: Centrum 16·22.
- 5 Rijkée, D. (2012). *Spiegel jezelf spel*. Duivendrecht: Dubbelzes.
- 6 Beek, M. van, & Poll, W. van de (2016). Brussel is het werk van de duivel. *Trouw*, 26 maart; Smid, A. (2016). Zij willen niet vrij zijn, ik wel. *Trouw*, 9 april.
- 7 Platform Onderwijs2032 (2016). *Ons Onderwijs2032. Eindadvies*. Den Haag: Platform Onderwijs2032, p. 26.
- 8 Idem, p. 21.
- 9 Idem, p. 34.
- 10 Onderwijsraad. (2016). *De volle breedte van onderwijskwaliteit. Samenvatting advies*. Geraadpleegd via <https://www.onderwijsraad.nl/upload/documents/publicaties/links/Samenvatting-De-volle-breedte-van-onderwijskwaliteit.pdf>
- 11 Statuten Stichting Lucas Onderwijs. artikel 2, p. 2.
- 12 *De grondslag verdiept. Een actuele visie op de identiteit van Lucas Onderwijs en haar scholen* (interne notitie). Den Haag: Stichting Lucas Onderwijs, 2007.
- 13 ‘Rudi Reichstadt strijdt tegen complottheorieën.’ *EenVandaag*, uitgezonden op 17 april 2016.
- 14 Bruin-Raven, A. (2015). *Identiteit van scholen uit de Esloo Onderwijsgroep. Eindverslag interviews schoolleiders* (Ongepubliceerd verslag).

- 15 Biesta, G. (2013). *The beautiful risk of education*. Boulder, CO: Paradigm; Biesta, G. (2010), *Good education in an age of measurement*. Boulder, CO: Paradigm.
- 16 Verhaeghe, P. (2013). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 17 Norris, S (2011). *Identity in (inter)action*. Berlijn: De Gruyter Mouton.
- 18 Idem, p. 1.
- 19 Van Tongeren, P. (2012). *Leven is een kunst*. Zoetermeer: Klement Pelckmans.
- 20 Winnicott, D.W. (1971). *Playing and Reality*. New York: Psychology Press.
- 21 Jongsma-Tieleman, P. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*. Utrecht: Ankh-Hermes.
- 22 Idem.
- 23 Tillich, P. (2009 [1957]). *Dynamics of Faith*. New York: HarperCollins.
- 24 Jackson, R. (2014) *Signposts. Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural Education*. Straatsburg: Europese Commissie.
- 25 Idem, p. 48.
- 26 Idem, p. 73.
- 27 Idem, p. 51.
- 28 Idem, p. 52.
- 29 Idem, p. 53.
- 30 Biesta, *Good education in an age of measurement*

